

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

№ 118
(17447)

2007 чылдың
СЕНТЯБРЬ 25,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 4 рубль.

■ Каа-Хем кожуунуң 75 чылын байырлааны

ШАҢНАЛ-МАКТАЛ АРБЫН, БЕЛЕК-СЕЛЕК ХӨЙ

Репортаж

Кызылдан Чазак «волгазынга» Чазак Даргазының чөвүлекчизи Дина Оюн, Чазактың ажил-чорудулгазын чырыдар телеоператор-корреспондент Назым Доржу, «Шынның» фотокорреспондентизи Василий Балчы-оол база мен 9 шак ажа дүжүп чорда, хап үндүвүс. Күчүлүг биче Енисейни (Каа-Хем) кежир туткан кончук чараш чаа көвүрүгнү кешкеш, оруктуң солагай талазында көк-көк шөйлүп чоруткан тайгалар баштарында олурупкан хөвөң дег ак булуттарны магадап көрдүвүс, чурукка-даа тырттырдывыс. Дээрниң хиндинде чүү-даа чок — арыг-кылаң. Улаштыр хап чоруткаш, Суг-Бажы суурнуң джунда, улуг орук кыдыында (дүүн чаа ажиттыңган) сувурганга тура дүшкеш, ону шажынчы езу-биле долгандыр кылаштап, чүдүп-тейлеп алгаш, улаштыр чоруптувус. Орук ара суурларның бараанын көрүп, чоннуң кышка белеткенип хөпээннеп алганы сиген-ширбилин-даа тырттырдывыс.

Каа-Хем кожуунуң төвү Сарыг-Сепке кире халды бээривиске-ле, байырлал шинчизи каракка илези-биле көстүп келди, кудумчуларда өңнүг туктарны, албан черлери, организациялар чанында өң-баазы шарларны аскан, стадионче өңгүр шарлар, чечектер туткан шуушкан чоннуң арын-шырайында өөрүшкүзү тодазы-биле көскү. Ынчанмай канчаар, төрзэн кожуунуң 75 чылдаан байырлалын кижилер бүрүзү төлептиг уткуур дээш белеткенген болбайн. Ынчангаш байырлал шинчилиг кеттинген чоннуң арбыны-даа кончук. Улгады берген хоочуннарны болгаш бичии уруг-дарыглыг улусту кожуунуң социал хөгжүлдө төвүнүң аян-шинчи кири каастап каан «ГАЗель» автомашиназы стадионче халас сөөртүп чедирип турарын көрдүвүс. Стадионга келиривиске, шынал-ла, кижилер бажы кизирт, машина-балгат козурт. Магадаан чүвем — Сарыг-Сеп суурнуң стадиону. Ол хем кыдыында арга-арыг иштинде төгерик көктүг-шыктыг оймакта туттунган. Электрилиг моторну ажилдаткаш, ында үн улгаттырар херекселдерни кошкаш, микрофоннарны четчири-

биле белеткеп каан. Концерт көргүзөр тускай сценаны кылган. Спортчу шөлдерни база таарыштыр туткан. Хүндүлүг болгаш өске-даа аалчыларынга ак өгнү болгаш ийи майгыны тиккеш, ында ашка-рып-чемгереринге белеткэн. Кожуунуң сайгарлыкчылары аш-чем барааннарны, чемненилге чер-

лерин хөйү-биле чонга таарыштыр ажиткаш, садыглаашкынны чорудуп турар. Албан организациялар болгаш кожуун сумуларының төлээлери байырлал парадынга киржири-биле дегере чыскаалыпкан, чүгле чарлаптарын манап тур.

(Уланчызы 6-гы арында).

Республиканың В.Көк-оолаттыг хөгжүм-шии театрынга Тываның буддистериниң дилээ-биле мурнуу Индияда Гьюмед хүрээзиниң тантра докторлары Түптен Шакья баштаан дөрт лама башкы Эмчи Бурганының мандалазын сентябрь 10-да тудуп эгелзэн турган, а сентябрьның 23-те ону бузаның байырлыг езулалы болуп эрткен.

БУЯННЫГ ҮҮЛЕЗИ УЛАМЧЫЛАП-ЛА ТҮРЗҮН АМ!

Барык чартык айның дургунда Тываның сарыг шажынчылары мандала тударының езулалын көрүп, аңаа мөгейип, тейлеп, номчулгаларга олуруп, өргүлдери кирип келген. Мандала тударының кол сорулгазы чүл дээрге, ноябрь 10-да Ыдыктыг XIV Далай-Лама башкының узун назылаарын дилеп Индияның Дхарамсала хоорайга Ыдыктыг башкының резиденциязынга болуп эртер «Деншиг» езулалынга белеткел болур.

Тываның буддистери Ыдыктыг Далай-Лама башкыга узун назын күззешкининиң езулалын кайгамчык бедик денелге эрттирген деп болур. Улуг-хүнде Арат шөлү сыңмас кылдыр чыылган хөй чон бүгүдеси Ыдыктыг Далай-Ламага башкының алдар-кады, узун назылаары дээш чүдүп, тейлеп,

дээди бурганнарга мөгейип, эң эки күззешкинерни кылган. Эмчи Бурганының мандалазын бузаның езулалы Тываның буддистериниң ажил-амыдыралының төөгүзүндө бир утундурбас улуг төөгү болуп артары чугаажок. Ынчангаш Тываның сарыг шажынчылары улуг-хүнде чыгылып, Ыдыктыг Далай-Лама башкыга, төрзэн чуртувуска, төрел чонувуска бүгүле эки чүүлдерни күзеп, узун назыны дилеп, чүдүп тейлзэн. Хөй чоннуң күзел-бодалы боттаныр-ла болзун ам! Төрел чонувустун сеткил сагышы арыг-чаагай, төрзэн черивис мөңгө чырык-ла турар болзун. Ыдыктыг Далай-Лама башкыны ам-даа хөй чылдарда бисти өөртүп, сагыш-сеткиливисти арыглап, буйанныг үүлезин ам-даа уламчылаар-ла болзун!

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Өөредилге адырынга ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы хүндүлүг атты Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сеп суурнуң Ю.А.Гагарин аттыг №1 ниити билигиниң ортумақ школазында немец дыл башкызы **Раиса Романовна ХОРУНЖИНАГА**;

Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сеп суурнуң «№7 профессионал училище» эге профессионал өөредилгениң күрүнениң өөредилге албан чериниң методизи **Лидия Афанасьевна ГРИГОРЬЕВАГА** тыпсыр.

Күш-ажылы чедишкиннерни чедип алганы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы хүндүлүг атты Каа-Хем кожуунуң Суг-Бажы көдээ суму чагыргазының даргазы **Лариса Болай-ооловна ЧАМДЫЛАЙГА** тыпсыр.

Өөредилге адырынга чедип алган чедишкиннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Каа-Хем кожуунуң Көк-Хаак суурнуң «Аленушка» школа назыны четпзэн өөредилге албан чериниң эргелекчизи **Валентина Маадыр-ооловна ОРУСТУКТУ** шаңнаар.

Чедип алган чедишкиннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Каа-Хем кожуунуң чагыргазының херектер эргелекчизи **Галина Агбан-ооловна КУУЛАРНЫ**;

Каа-Хем кожуунуң Бүрен-Бай-Хаак көдээ чурттакчылыг черниң чагыргазының бухгалтер-кассири **Татьяна Григорьевна КУЗНЕЦОВАНЫ**;

Каа-Хем кожуунуң Сизим көдээ чурттакчылыг черниң чагыргазының бухгалтер-кассири **Тамара Васильевна БЛИНОВАНЫ**;

Каа-Хем кожуунуң хереклекчилер ниитилелиниң садыгжызы **Вера Григорьевна СУЛИМИНАНЫ** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы **Ш.КАРА-ООЛ.**

Кызыл хоорай
2007 ч. сентябрь 21
№ 153

СОЛУННАРДА СОЛУН ЧҮҮ БАР ЭВЕС?

«ТУВИНСКАЯ ПРАВДА».

Кол редактору Анна ЛАЧУГИНА.

Сентябрь 20-нүн 112 солунда Галина Мурыгинаның «План-биле — септелге, херек кырында — тудуг» деп чүүлү амгы бо хүнде бистиң амыдыралывыска кончукчула айтырыгны көдүрүп турар. Республиканың чаа Чазаа көдээ ажил-агыйны сайырадыры - кол угланышкын деп шиитпирни үндүрген болганда, сүт бүдүрүлгези бүрүнү-биле боттарывысты болур ужурлуг. Бо хүннерде сүтүг инектер Би-Хемде, Тандыда, Каа-Хемде арткан. Бо чылын б ферманы тудар деп тургаш, чүглө 3 ферманы септеп-селип ап боор хире акша бюджеттен үндүртүнген. Ынчангаш Би-Хемде «Нива» кооперативтин, Тандыда С.Шойгу аттыг «Балгазынның», Каа-Хемде шак ыңдыг аттыг бүдүрүлгениң фермаларының капитал септелгези эгелзэн. «Балгазын» фермазының 4 тудуг-сурунун чүглө чаңгызынга акша четчир болган. Тудугжуларыңы-биле алырга, 50 чыл болган, ханазы ирип калган бо ферманы септеп аарга ажырбас, а чаа ферманың чаңгыс төлевилелинге безин хөй акша негетинер. Ферманың бо бажыңы септеттингенде, инек саар чаа аппараттар, өдзэн аштаар, чем каап бээр дериг-херексел тыптып кээр. Сайгылган өже бээрге, ажилдадыптар электро-станция база садып алдынган. Бир эвес кочегарканы өй-шаанда ажылгаче кирип шыдаваза, бодунуң чылыдылга системазы база кылдынар. Септелге ажилдары-биле кады сүттү ижеринге белен кылдыр хуулдуруттар тускай саваны тургузары база көрдүнген.

Журналистиң бо чүүлүн номчул олурарга, чурттап эрткен үевис дораан-на сагышка кирип келир. Бистиң совхозтарывыс чаңгыс эвес фермаларыг турган ийик. Оларның шуптузун барык хүл-далган кылып алган бис. Ам чаа миннип келген дег, катал-ла сүт ижиксеп, сүт-бараан фермаларын тударының дугайында чугаа үндү-

рүп келгенивис ол. Сүт дээрге, Чер кырында дириг амытан бүрүзүн өстүрер эң кол продуктуларның бирээзи болгай. Эрткен 15 чылдарның иштинде казак-чагыргага сүт дугайында чугаа үндүрбейн турганывыстың чылдагааны кажан бир шагда билдинип кээр чүве ирги бе?

«ТЫВАНЫҢ АНЫЯКТАРЫ».

Редактору Мира КОНГУЛ-ООЛ.

Солуннун редактору М.Конгул-оол боду № 27 солунда Каа-Хем кожууннун 75 чылдаанынга таварыштыр «Суг-Бажыңга байырлал» деп чүүлү бижзэн. Ол чүүл дөрт эгелерден тургустунган. Баштайгы кыска эгениң ады «Кожуун чагыргагы тооваан». Кожуун чагыргагының шиитпир-биле суурлар боттары байырлалга хамаарыштыр организаствыг хемчеглерни эрттирери көрдүнген турган. Суг-Бажыңың чагырга чери кымны-даа мурнай, сентябрь 14-те, байырлыг хуралды эрттиргеш, спортчу маргылдааларны организастван. Байырлыг хуралдың чалаткан аалчыларының аразында моон мурнунда Суг-Бажыңга парторгтап, школа директорлап ажилдап чораан хүндүлүг башкы, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун авазы Анай Балчыыровна Кара-оол, хөй чылдарда ол кожуунну чагырыкчылаан Саган-оол Кызыл-оолович Долгар, хоочун башкы Ким Сүрүн-овна Идам келгеннер. Суур чонунуң сагыжыңга ачыг байдал артып калган. Ол чүл дээрге, кожуун чагыргагындан чаңгыс-даа төлээ келбзэн болган. Кижилер аразында хамаарылгада хүндү, сагыш човаашкыны деп билишкын бар. Кожуун чагыргагы өөрүшкү-маңнайлыг эң баштайгы байырлал эгелзэн чонунче сагыш салбааны дзэн дыңнадыг, аңаа кандыг-даа хамаарылга чок кижиниң сагыжын база човадыптар болду. Эрге-чагырга чонунга мындыг кыдыра хамаарылгалыг тургаш, олардан ажил-агыйның эки

түңнелдерин негээри берге болгудег.

«ЭРЗИН».

Редактору Х.С.КАРА-ООЛ.

Бо солуннун 11 дугаары Эрзин кожууннун, Эрзин ортумак школының 70 харлаанынга уткуштур үнген. Парлаттыңан чүүлдер, фото-чуруктар колдуу бо демдеглер турар байырлалдар дугайында. Солуннун шынарын баксырадып турар бир чылдагаан карака-ла дораан көскү. Оң дылы багай тывалаар орус кижини дег болуп турар. Солун тыва дылда хирезинде, ында «ө», «ү», «ң» деп үжүктөр чок. Республикада чаңгыс-ла сынык кылдыр тывалаар солун бо хире. Оң редактору Х.Кара-оол компьютерже тыва шрифтер кирип аарын кедергей берге ажил деп бодап турар хевирлиг. Тыва шрифтерни республиканың кандыг-даа солуннарының редакцияларындан бижидип ап болур. Бирээде, ол халас, ийде, компьютерже тыва шрифт киреринге 3-5 минута четчир.

«СЫЛДЫСЧЫГАШ».

Кол редактору Александр ШОЮН.

Уругларның ынак солунунда (№ 38) журналист Светлана Данзын-оол «Салгакчызыңга дамчыткан» деп чүүлү парлаткан. Республикада ады дыргын, Сукпак школазының директору, РФ-тин алдарлыг, ТР-ниң улустун башкызы Борбак-оол Иргитович Араптан хүндүлүг дыштанылгаче үнүп, бодунуң ажилын огу Олегке хүлээдил бергенин ында бижзэн. Бо дээрге, адазының күзели эвес дээрзи билдингир. Школа директорларын Өөредилге яамызының томуйлааны-биле ажилдадыр болгай. Белен эвес башкы ажилы салгалдан салгал дамчып турары — бурунгаар углуг эки чүүлдерниң бирээзи, башкы ажилыңга хүндүткелдин херечизидир.

М.ХОВАЛЫГ.

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының ажил-албан чурумунга негелделерин сагырының база оларның маргылдаалыг эрге-ажыын таарыштыр шиитпирлээриниң талазы-биле комиссияларның дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

2004 чылдың июль 27-де «Россия Федерациязында күрүнениң хамааты албанының дугайында» №79-ФХ Федералдыг хоойлуга, Россия Федерациязының Президентизиниң 2007 чылдың март 3-те «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының ажил-албан чурумунга негелделерин сагырының база оларның маргылдаалыг эрге-ажыын таарыштыр шиитпирлээриниң талазы-биле комиссияларның дугайында» №269 Чарлыыңга дүүштүр доктаадырым болза:

1. Күрүне ажил-албанын башкара талазы-биле Тыва Республиканың күрүне органын тургузарыңга чедир Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязыңга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязында күрүнениң хамааты албанының албан-дужаал-

дарын ээлеп турар, база Тыва Республиканың күрүне органның удуртукчуларының болгаш удуртукчуларының оралакчыларының албан-дужаалдарын ээлеп турар күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының ажил-албан чурумунун негелделерин сагыры-биле холбашкан айтырыгларны көөрү-биле Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының ажил-албан чурумунга негелделерин сагырының база оларның маргылдаалыг эрге-ажыын таарыштыр шиитпирлээриниң талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының ажил-албан чурумунга негелделерин сагырының база оларның маргылдаалыг эрге-ажыын таарыштыр шиитпирлээриниң талазы-биле комиссияның

мында капсырган составын доктаадып тургузар.

3. Тыва Республиканың күрүне органның удуртукчулары 2007 чылдың сентябрь 27-ге чедир хуусаада Тыва Республиканың чогуур күрүне органның Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының ажил-албан чурумунга негелделерин сагырының база оларның маргылдаалыг эрге-ажыын таарыштыр шиитпирлээриниң талазы-биле комиссияларны болгаш оларның ажилының чурумун бадылаар.

4. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2007 чылдың сентябрь 18
№152

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2007 чылдың сентябрь 18-те №152 Чарлыы-биле бадылаан

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыттарының ажил-албан чурумунга негелделерин сагырының база оларның маргылдаалыг эрге-ажыын таарыштыр шиитпирлээриниң талазы-биле комиссияның составы

А.П. Дамба-Хуурак — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, Комиссияның даргазы;

С.Т. Кызыл-оол — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу, Комиссияның даргазының оралакчызы;

Р.Б. Балган-оол — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының күрүне ажил-албанының болгаш кадрлар политиказының эгелелиниң күрүне ажил-албанының килдизиниң начальниги, комиссияның секретары

Комиссияның кежигүннери:
Д.И.Кольчиков — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының удуртукчунун оралакчызы — хоойлу-дүрүм талазы-биле экспертизанын болгаш

хоойлужудулганы чурумчудар талазы-биле эгелелдин начальниги;

Р.С.Чакар — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының күрүне ажил-албанының болгаш кадрлар политиказының эгелелиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар;

— Тыва Республиканың күрүнениң хамааты ажил-албанының албан-хүлээлгезин күүседип турар күрүнениң хамааты албан-хаакчызының ажилдап турары Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының төлээзи.

Комиссияның составынче 2 тускайлаң экспертти кирир.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ
ДЫҢНАДЫ

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының бешки чыыжының депутаттарының, Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органның баштыңнарының база депутаттарының соңгулдаларын 2007 чылдың декабрь 2-де эрттирер кылдыр доктаатканы холбаштыр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы, кожууннарының (сумуларның) девискээр (муниципалдыг) соңгулда комиссиялары «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң магалдылалдарының үндезинериниң дугайында» Федералдыг хоойлунун 54 чүүлүнүн 1 пунктузунга дүүштүр парлаар суртаал материалдарын белеткеп кылыр болгаш ачы-дузазын чедирер бодалдыг организациялар, хуу сайгарлыкчылар кылыр ажилының азы парлаар суртаал материалдарын белеткээр талазы-биле ачы-дуза чедирериниң база өске-даа төлевирлерниң хемчээлиниң (Россия Федерациязының валютаны дугайында дыңнадыгны соңгулдалары эрттирер дугайында шиитпирни албан езузу-биле парлаан соонда 30 хүнден орай эвезте, парлаалга парладыр ужурлуг, ол-ла хуусаада ону Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга, кожууннарының (сумуларның) девискээр (муниципалдыг) соңгулда комиссияларына кирир. Ол негелделерни күүседип шыдаваан организация, хуу сайгарлыкчы Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының, Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазының баштыңнарының болгаш депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда мурнунун үезинде кандидаттарның болгаш соңгулда каттыжышкынарның парлаар суртаал материалдарын белеткээр талазы-биле ажилдарны күүседип болгаш ачы-дуза чедирер эргези чок.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының бешки чыыжының депутаттарының соңгулдаларын эрттирер дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын 2007 чылдың сентябрь 4-те үнген №194 (4457) «Российская газета» солунда парлаан. Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органының баштыңнарының болгаш депутаттарының соңгулдаларын эрттирер дугайында шиитпирлерни республиканың күрүне болгаш муниципалдыг органның өй-өйлеп үнер парлагаларында парлаан.

Тыва Республиканың соңгулда комиссияларының АДРЕСТЕРИ

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы—667000, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18, каб.210, тел.2-10-09;

Бай-Тайга кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—668010, Бай-Тайга кожуун, Тээли суур, Комсомольская кудумчузу, 19;

Барыын-Хемчик кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—668040, Барыын-Хемчик кожуун, Кызыл-Мажалык суур, Чадамба кудумчузу, 20;

Чөөн-Хемчик кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—

668110, Чөөн-Хемчик кожуун, Чадаана хоорай, Ленин кудумчузу, 42;

Каа-Хем кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—668020, Каа-Хем кожуун, Сарыг-Сеп суур, Енисейская кудумчузу, 143;

Кызыл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—667901, Кызыл кожуун, Каа-Хем суур, Таежная кудумчузу, 20;

Мөңгүн-Тайга кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—668020, Мөңгүн-Тайга кожуун, Мугур-Аксы суур, Саны-Ширин кудумчузу, 46;

Өвүр кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—668130, Өвүр кожуун, Хандагайты суур, Ленин кудумчузу, 1;

Би-Хем кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—668510, Би-Хем кожуун, Туран хоорай, Кочетов кудумчузу, 11;

Сүт-Хөл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—668150, Сүт-Хөл кожуун, Суг-Аксы суур, Бүрбү кудумчузу, 16;

Танды кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—668310, Танды кожуун, Бай-Хаак суур, Оюн Данчай кудумчузу, 45;

Тес-Хем кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—668360, Тес-Хем кожуун, Самагалдай суур, Кунаа кудумчузу, 58;

Тере-Хөл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—667903, Тере-Хөл кожуун, Кунгуртуг суур, Комсомольская кудумчузу, 19;

Тожу кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—668530, Тожу кожуун, Тоора-Хем суур, Октябрьская кудумчузу, 20;

Улуг-Хем кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—668210, Улуг-Хем кожуун, Шагаан-Арыг хоорай, Октябрьская кудумчузу, 1;

Чаа-Хөл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—668211, Чаа-Хөл кожуун, Чаа-Хөл суур, Ленин кудумчузу, 8;

Чеди-Хөл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—668330, Чеди-Хөл кожуун, Хову-Аксы суур, Гагарин кудумчузу, 11;

Эрзин кожууннун девискээр соңгулда комиссиязы—668380, Эрзин кожуун, Эрзин суур, Комсомольская кудумчузу, 31;

Улуг-Хем кожууннун Шагаан-Арыг хоорай сумузунун муниципалдыг соңгулда комиссиязы—Улуг-Хем кожуун, Шагаан-Арыг хоорай, Дружба кудумчузу, 55;

Кызыл кожууннун Сукпак сумузунун муниципалдыг соңгулда комиссиязы—Кызыл, кожуун Сукпак суур, Салчак Тока кудумчузу, суму чагыргагының бажыны;

Кызыл кожууннун Баян-Кол сумузунун муниципалдыг соңгулда комиссиязы—Кызыл кожуун, Баян-Кол суур, Центральная кудумчузу, 8;

Кызыл кожууннун Элегес-Аксы сумузунун муниципалдыг соңгулда комиссиязы—Кызыл кожуун, Элегес-Аксы суур, Улуг-Хемская кудумчузу, 17;

Кызыл кожууннун Шамбалыг сумузунун муниципалдыг соңгулда комиссиязы—Кызыл кожуун, Шамбалыг суур, Кочетов кудумчузу, суму чагыргагының бажыны н/ч.

ХООЙЛУЖУДУЛГА ПАЛАТАЗЫНДА

Күскү сессияның ажылы эгелээн

Чаа парламент сезону. Өскерилгелер

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының күскү сессиязының баштайгы хуралы сентябрь 19-та болуп эрткен. Бирги хуралдың ажылына ниитизи-биле соңгуттурган 30 депутаттарның 27-зи киришкен.

Хоойлужудулга палатазында бар 32 мандаттың ийизи Тес-Хем чаңгыс мандатты соңгулда округундан соңгуттурган Анатолий Дамба-Хуурактың болгаш Кызылдың Правобережный округундан соңгуттурган Шолбан-оол Иргиттиң Чазак Даргазының оралакчылары албан-дужаалдарга томуйлатканының чылдагааны-биле хостуг артып турарын номчукчуга сагындыраал. Чаа парламент сезонунда база бир мандат хосталганын Хоойлужудулга палатазының даргазы Василий Оюн хурал эгезинде депутаттарга дыннаткан. Чүл дээрге, Кызылдың Чөөн соңгулда округунга эрткен соңгулдаларның түннели-биле генерал Сергей Монгуша депутат мандатты тывысканы хоойлуга дүүшпес дээрзин Тываның Дээди суду доктааткан. Ам дээрезинде албан езузунуң дыңнады чок-даа болза, эрткен соңгулдаларга Иван Чучев-биле маргыжып турган генерал Сергей Монгуш сессия

хуралына келбээн.

Чаа парламент сезонунда хуралдың ажылына база бир өскерлишкин — Хоойлужудулга палатазында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелиг төлээлекчизи албан-дужаалга Шолбан Монгушту томуйлааны болган. Ол моон мурнунда республиканың Соңгулда комиссиязын удуртуп турган болгаш Тываның күрүнө тургузуунуң талазы-биле удуртукчу юристерниң бирээзи болуп турары бүгүдөгө билдингир. Ам ооң ажылындан, профессионал шынарларындан Чазак биле парламентиниң аразында кадды ажылдажылганың чогуңгуру улуг хамаарылгалыг болур. Шолбан Монгуш сессия хуралының ажылы эгелээриниң бетинде Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдуң депутаттарга парламент ажылының чаа сезону эгелээнинге хамаарышкан кыйгырыын номчаан.

Хоойлужудулга палатазының күскү сессиязының бирги хуралына ниитизи-биле 30 ажыг айтырыгны сайгарып чугаалашкан. Оларның хөй кезии республика хоойлурларында федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкөк чүүлдерни эдеринге хамаарышкан.

Чаа саң-хөө сайыды

Парламентиниң баштайгы пленарлыг хуралына болган онзагай медээге чаа саң-хөө сайыдының кандидатуразын депутаттарның деткээни хамааржыр. Бо улуг харыс-салгалыг эрге-дужаалды Юрий Килижеков ээлээн.

Мурнунда Тываның саң-хөө сайыдының эрге-дужаалын ээлеп турган Радислав Баян сентябрь 18-те ук эрге-дужаалдан бодун хостаарының дугайында дилег-билдиришкини кириген. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол ук билдиришкини хандырган. Юрий Килижековту депутаттарга таныштырып келген

Путинниң деткимчезин алган программа

Тываның 2010 чылга чедир социал-экономика хөгжүлдезиниң дугайында Программаны сессия хуралына хүлээп алыры планнаттынып турган. Ынчалза-даа чогум хурал эгелээн соонда, ук айтырыгны кол илеткелчи, экономика сайыды Сергей Тенниң Москвада ажылдап турарын сессия хуралына келбээниниң чылдагааны-биле хүн чурумундан ужулган.

Тываның 2010 чылга чедир социал-экономика хөгжүлдезиниң дугайында Программаны 2003 чылда-ла ажылдап кылган турган. Ону хүлээп алырына идигни эрткен чайын Владимир Путинниң Тывага келгени берген: ол Тываның 2010 чылга чедир комплекстиг хөгжүлдезиниң дугайында федералдыг программаны ажылдап кылгаш, хүлээп алырына резолюциязын салган. Мурнунда эрткен комитет хуралына Сергей Тенниң тайылбырлааны-биле алырга, 2003 чылда ажылдап кылдынган турган программаның акшаландырышыны ам 11 миллиард рубль түнүңгө өскөн болгаш 30,9 миллиард рубль четкен. Программа Тываның 2020 чылга чедир сайзыралының дугайында стратегтиг Программаның бирги чадазы болур.

Ук Программаның төлевилелинде 174 объект кирип турар. Оларга «Кызыл—Курагино» демир-орунун тудуунун төлевилел планын тургускаш, тудуг ажылдарын эгелээри, автооруктарның септелгези болгаш тудуу, көвүрүглер тудуу, Элегес хөмүрдүш уургайын ажылгалга кириери, Кызылдың чылыдылга станциязын улгаттырары, Каа-Хем суурга канализация коллекторунун тудуу, «Тыва даг-дүгү» комбинатын «диргизери», алгы-кеш продукциязын болбаазырадыры, эт-сеп бүдүрери, чуртталга бажыңнары тудары хамааржыр.

Программаның акшаландырышының хөй кезии федералдыг бюджеттен хандырынар — 21 миллиард рубль (68%).

Анатолий Дамба-Хуурак Тываның чоокку үеде сайзыралына чугула үеде — үш чылдың бюджетин сайгарып турар, база Президент Путинниң деткимчези-биле РФ-тиң Чазааның 2010 чылга чедир республиканың социал-экономика хөгжүлдезиниң дугайында программаны хүлээп алырының дугайында айтырыгны шиттирлеп турар — бо харыс-салгалыг эрге-дужаалга бүрүн эргелиг сайыт томуйлаткан турары чугула дээрзин тайылбырлаан. Залга олурган 27 депутаттарның 18-зи күссөкчи эрге-чагырганың айтырыгга хамаарыштыр туружун чөптүг деп көргөш, Юрий Килижековту саң-хөө сайыдының албан-дужаалына томуйлаарына чөпшээрешкен.

Республика бюджетинге чарыгдалдарның чүгө 10,6 хуузу азы 7,9 миллиард рубль онаажыр. Бюджеттен дашкаар акшаландырышыны 6,6 миллиард рубль азы 21,2 хуу болур.

Баш бурунгаар санаашкынар езугаар Программаның күссөлдези республиканың бот-хандырынарын 37-ден 44 хуу чедир өстүрер болгаш 6,9 муң чаа ажылчын олуттарны тургузар.

Комитет хуралдарына сайгарылга үезинде депутаттар Программаның төлевилелинде инвестиция программасында кирген объектилер кирбей барганын демдеглээн. Оон аңгыда депутаттар көдээ жыл-агының сайзыралына угландырган акша түңү эвээш болуп турарын демдеглээн. Ооң-биле чергелештир чамдык объектилерни төлевилелче киригениниң барымдаалыын база шинчилеп сайгарары чугула дээрзин депутаттар айтып турар.

Саналга палатазының даргазы Валерий Салчак бодунуң ээлчээнде Программаның төлевилелинде айтыккан 137 миллион рубль Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдуң салганы көдээ жыл-агыны чугулап сайзырадырының дугайында сорулгазынга дүүшпейн турарын демдеглээн. «Чүгө 2007 чылда безин көдээ жыл-агыны сайзырадырында 93 миллион рубльди угландырган турда, 2010 чылга чедир Программда көдээ жыл-агына онаашкан акшаны 137-ге доктаатпайн, оода 400 миллион чедир айтып каары барымдаалыг» - дээрзин ол айтыпкан.

Сайыт Сергей Тен федералдыг Программаны РФ-тиң Чазаанга дүрген хүлээп алыры-биле республика Программаның хүлээп алышының дүргедедири чугула дээрзин дыңнаткаш, депутаттарның кириген саналдарын барымдаалап, Программага өскерилгелерни кириерин аазаан. Республиканың 2010 чылга чедир социал-экономика хөгжүлдезиниң дугайында Программаның төлевилели Сибириниң федералдыг округунуң болгаш Россияның Экономика яамызының деткимчезин алган.

Айтырыгның сонгаарлаттынмас чугула-

зын барымдаалап дүүн Хоойлужудулга палатазының депутаттары ээлчег чок сессия хуралына чыылгаш, Программаны долузу-биле хүлээп алган. Хоойлужудулга палатазының Даргазы Василий Оюн келир үш чылдың бюджетиниң планнаашкыны дооступ турар үеде, ук Программаның хүлээп алышының сонгаарладып болбас дээрзин чугулап демдеглээн. «Оон аңгыда чуртта политикай байдал дүргени-биле өскерлип болурун барымдаага алыр керек.

В.Путин Фрадковтуң адынга резолюциязын салган турда, бо хүн ооң орнунда чаа премьер томуйлаткан ышкажыл. Чуртта 80 ажыг субъектиниң чүгө үжү амгы үеде федералдыг программа езугаар сайзырап турарын кичээнге алырга, мындыг программаны Тывага хамаарыштыр хүлээп алыры тоң нарын болуп турар. Ынчангаш федералдыг төптүң талазындан программа хүлээп алырына айтырыглар турбазын магадылаары чугула» — деп, Василий Оюн чугаалаан.

Бюджеттиң күссөлдези

Сессия хуралына депутаттар республика бюджетиниң 2007 чылдың бирги чартында күссөлдезиниң дугайында илеткелди дыңнаан. Ук илеткел езугаар алырга, бюджеттиң профициттиг азы орулгалыг кезии чарыгдалдарындан ажып турар болган. Карышкактың түңү 427 миллион рубль.

Ынчалза-даа бо чүүлү чедишкын деп көөрү частырыг болур дээрзин комитет хуралына демдеглээн. Чүл дээрге мурнунда федералдыг төптүң хандырып турганы айтырыгларны республика деңгелинде акшаландырышыны-биле кадды дамчыдып берген. Чижээлээрге, чонну ажылга хаара тудар талазы-биле, арга-арыг, суг ажыл-агыйының болгаш өске-даа жыл-агыларны хандырылгасы-дыр. Эрткен чартык чылда мындыг немелде субсидиялар эрткен чылдың бо-ла үезинге деңнээрге, 621 миллион рубль түңүңгө көвүдээн.

Айтырыгны сайгарып турар үеде үндүрүглер чыылдазы багай болуп артыпшаан дээрзин демдеглээн. Июнь 1-ниң сан-чурагайларын езугаар чедир чыгдынмаан үндүрүглерниң түңү 315 миллион рубль, а үндүрүг чыылдазының талазы-биле ниити

өре 677 миллион рубль четкен.

Эң-не чыылдазы багай үндүрүгге транспорт үндүрүү хамааржыр. Үндүрүг төлевириниң планын ажыр күссөткен адырлар база бар. Оларга организацияларның орулганындан, казымал байлак тывыжындан, бойдус байлааны болгаш аң-мең тывыжындан үндүрүглер болгаш көдээ жыл-агы адырының чаңгыс аай үндүрүү хамааржыр.

Бюджеттиң чарыгдалдыг кезинге хамаарыштыр алырга, экономика секторунуң, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының, көдээ жыл-агының акшаландырышыны четче эвес болган. 2007 чылдың бирги чартында көдээниң ишчилери федералдыг программалар езугаар чүгө 8,8 миллион рубльди алган. А көдээге чуртталга шөлүнүн тудуунга көрдүнгөн 28 миллион рубль ажылдаттынмай арткан.

Республиканың инвестиция программасы кончуг багай күссөттингенин депутаттар демдеглээн. Айыттынган хуусаада 733 миллион рубльге жылдарны чорудар тургаш, чүгө 124,5 миллион рубльди чарыгдан.

Ниитизи-биле республика бюджетиниң чарыгдалдыг кезии 641 миллион рубльге чедир акшаландыртынмаан.

Хоойлуда айтыканын езугаар бюджеттиң чартык чылда күссөлдезиниң дугайында медээни депутаттар кичээнге алган.

Бойдустуң байлаа. Камныгда хор чок

2006 чылда Россия Федерациязы Арга-арыг кодекзин езугаар чер-де-вискээрлерге арга-арыгның байлактарын канчаар ажылгаарын боттары тодардыр эргени берген. Амгы үеде чедир бо айтырыг тус чер чагыргаларының харысалгазына онаажып турган.

Ынчалза-даа арга-арыгга чоннуң хумага чок чоруу дүвүрел байдалын тургусканын барымдаалап, Бойдус курлавырлар болгаш экология яамызы Тыва Республиканың де-

вискээринге хууда кижилерниң бот-херегелелинге ыяш белеткелин, арга-арыгның эм оъттарын, чемге ажылгаар курлавырын чыып, ажылгаарын чурумчудар дугайында хоойлу төлевилелин ажылдап кылган.

Төлевилелде ыяш белеткелиниң, чөвүрээ, мал чөмгөреринге бүрү чыылдазындан эгелээш, эм оъттарны, кат-чимисти чыырының талазы-биле хамааты кижиниң эргелерин болгаш харысалгазын тодардып бижээш.

Хуралга ук хоойлу төлевилелин бирги номчулгада хүлээп алган.

Сентябрь айда хоойлужудулга палатазынга:

Сентябрь 26-да Хоойлужудулга палатазының Национал төлевилелдерни боттандырап талазы-биле комитеди (даргазы Раиса Хайманова) Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сеп суурга үнүшкүнүг хуралды эрттирер. Хүн чурумунда — Агроулетпур адырының сайзыралы.

Ниитилелдин айыл чок чорунуң талазы-биле комитет мал оорунуң болгаш корум-

чурум үрээшкенинниң дугайында айтырыгны сайгарары-биле «төгери столду» эрттирерин планнап турар. Комитеттиң даргазы Виталий Бартына-Сады бүгү хамаарылгалыг яамалар болгаш ведомстволарның, хоойлу камгалаар органнарның, тус чер чагыргаларының удуртукчуларын, мал-чыннарны, арааттар хуралдын ажылына киржиринче чалаан.

(ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны арынның материалдарын белеткээн).

Виталий ШАЙФУЛИНИИҢ тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Боду маңнаар машиналар болгаш техниканың өске-даа хевирлериниң байдалының техниктиг хайгааралын чорудар Тыва Республиканың Албаны болгаш ооң тургузуунуң дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында 2007 чылдың август 9 № 792 Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың май 21-де үндүргени «Тыва Республиканың күөскечи эрге-чагырга органнарының тургузуунуң дугайында» №95 Чарлыын күөседирибиле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Боду маңнаар машиналар болгаш техниканың өске-даа хевирлериниң байдалының техниктиг хайгааралын чорудар Тыва Республиканың Албаны болгаш ооң тургузуунуң дугайында бердинген Дүрүмнү бадылаар.

2. Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың февраль 7-де үндүргени «Боду маңнаар машиналар болгаш техниканың өске-даа хевирлериниң байдалының техниктиг хайгааралын чорудар Тыва Республиканың Албаны болгаш ооң тургузуунуң дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында» №96, 2005 чылдың декабрь 23-те үндүргени «Тыва Республика-

ның Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый ямызының база Боду маңнаар машиналар болгаш техниканың өске-даа хевирлериниң байдалының техниктиг хайгааралын чорудар Тыва Республиканың Албаны болгаш ооң тургузуунуң дугайында Дүрүмчө өскерилгелер кириериниң дугайында» №1447, 2006 чылдың март 25-те үндүргени «Боду маңнаар машиналар болгаш техниканың өске-даа хевирлериниң байдалының техниктиг хайгааралын чорудар Тыва Республиканың Албаны тургузуунуң бадылаарының дугайында» №351 доктаалдарын күш чок деп санаар.

3. Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының ямызы бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарға парладыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың август 9-та № 792 доктаалы-биле бадылаан

Боду маңнаар машиналар болгаш техниканың өске-даа хевирлериниң байдалының техниктиг хайгааралын чорудар Тыва Республиканың Албаны болгаш ооң тургузуунуң дугайында ДҮРҮМ

I. Ниити байдалдар

1. Боду маңнаар машиналар болгаш техниканың өске-даа хевирлериниң байдалының техниктиг хайгааралын чорудар Тыва Республиканың Албаны (кыскалаткан ады – Тыва Республиканың Күртеххайгааралы) (моон ыңай – Албан) Тыва Республиканың боду маңнаар машиналар болгаш техниканың өске-даа хевирлериниң техниктиг байдалын хайгаараар хүлээлгелери күөскечи турар Тыва Республиканың күөскечи эрге-чагырга органы болуп чоруур болгаш Россия Федерациязының боду маңнаар машиналар болгаш техниканың өске-даа хевирлериниң техниктиг байдалын хайгаараар күрүне органнарының системазынче кирип турар.

2. Албан Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызының эргелелинде турар.

3. Албан бодунуң ажил-чорудулгазынга Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнеринге база бо Дүрүмчө удуртур.

4. Албан доктааттыг чорум эзугаар бодунуң ажил-чорудулгазын күрүне эрге-чагырга органы федералдыг органнары-биле, Тыва Республиканың, Россия Федерациязының субъектилериниң күөскечи эрге-чагырга органнары-биле, тус чер бот-башкарлыга органнары-биле, хай-ниити каттыжышкынар-биле болгаш Тыва Республиканың девискээринде турар өске-даа организациялар-биле дорт база харылзажып тургаш чорудар.

II. Бүрүн эргелери

5. Албан ажил-чорудулгазының доктааттыг кызыгаарына дараазында бүрүн эргелери боттандырыр:

5.1. ажил-чорудулгазының доктааттыг кызыгаарына Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнерин сагып турарын хыналдага алыр;

5.2. тракторлар, боду маңнаар орук-тудуг болгаш өске-даа машиналарын (Шериг күштер болгаш Россия Федерациязының өске шериглериниң машиналарын аңгыда) (моон ыңай – боду маңнаар машиналар) болгаш оларның кожугларының техниктиг байдалын кижилерин амы-тынынга болгаш кадыкшылынга база өңчү-хөрөгиге айыыл чок чорукту, долгандыр бойдус камгалалын хандырып турар нормативтер эзугаар хайгаараар;

5.3. агроулетпүр комплекзинде кижилерин амы-тынынга болгаш кадыкшылынга айыыл чок чорукту хандырыр, өңчү-хөрөгини кадагалаар, долгандыр бойдус камгалалын хандырып турар талазы-биле машиналар болгаш чепсек-херекселдерин ажыглаарының дүрүмнерин база стандарттар, өске-даа нормативтиг документтер болгаш документация-биле чорумчуттуг дүрүмнерин сагып турарын хайгаараар;

5.4. агроулетпүр комплекзинде хайгааралда турар машиналар болгаш чепсек-херекселдериниң техниктиг ажыгалының адырында ажил-чорудулга болгаш алы-дуза чедрилгезиниң сертификациязын организациялар болгаш эрттирериниң доктааттыг чорумунуң сагыттынып турарын хайгаараар;

5.5. хайгааралда турар машиналар болгаш чепсек-херекселдерин албан сертификациялааттынарның негелделеринге дүгжүп турары база чогуур сертификацияның бар-чогу дээш бүдүрүкчүнүң база (азы) хандырыкчының харысалгалыг үе-хуусаазында хайгааралды чорудар;

5.6. боду маңнаар машиналарын болгаш оларның кожугларының бүрүткелин чорудар;

5.7. бүрүткелтиг турар боду маңнаар машиналарга болгаш оларның кожугларына бүрүткел документтерин болгаш күрүнениң бүрүткел демдектерин бээр;

5.8. үндүрүг органнарынче бүрүткелтиг турар транспорт чепсек-херекселдери болгаш бүрүткелтиг турар кижилер дугайында медээлерни транспорт үндүрүгү тирттары-биле дамчыдар;

5.9. Албаның бүрүткел кааны боду маңнаар машиналарын болгаш оларның кожугларының долаазын бүрүткээр;

5.10. Россия Федерациязының Чазаның доктаатканы чорум эзугаар боду маңнаар машиналарын болгаш оларның кожугларының күрүнениң техниктиг хыналдазын организациялары болгаш чорудары;

5.11. боду маңнаар машиналар башкарар эрге тыпсыр шылгалдалары хүлээп алыры;

5.12. тракторист-машинист (тракторист) шинзылгалары, оларга түр үениң чөпшээрелдин болгаш өске-даа камгалаттыг тускай продукцияның тыпсыры болгаш солууру.

5.13. тракторист-машинист (тракторист) шинзылгаларының бланкыларын, боду маңнаар машиналар болгаш оларның кожугларына күрүнениң бүрүткел демдектерин, боду маңнаар машиналар болгаш оларның кожугларын ажыглаары, а тракторист-машинистерге (трактористерге) оларны башкарарын чөпшээрээринге чугула херек боду маңнаар машиналар болгаш өске-даа тускай продукцияның бүрүткелден дугайында херечилелдери, паспорттарының учедун чорудар;

5.14. өөредилге черлеринде өөредилге процесиниң дериг-херекселдериниң болгаш чепсеглеттингениниң айтыттыг өөредилге черлеринге боду маңнаар машиналарын трактористтерин болгаш машинисттерин белеткээр болгаш билсин биддер эргени бээр аккредитация болгаш лицензия эрттирер сорулгалыг доктааттыг негелделерге дүгжүп турарының дугайында албан херек шинзылгалары бээр;

5.15. ээлериниң, күрүнениң болгаш өске-даа органнарының дилээ-биле хайгааралда турар машиналар болгаш дериг-херекселдериниң техниктиг байдалын үнелээр болгаш артка курлавыр күжүн тодарадыр;

5.16. хайгааралда турар машиналар болгаш дериг-херекселдериниң ээлериниң саткан азы септеткен техникааның шынарыны кудузунга хайгаараар хомудалдарын сайгарар комиссияларга киржир;

5.17. транспорт херекселдериниң ээлериниң Россия Федерациязының хоойлу-дүрүмнери-биле доктааттыг транспорт херекселдерин бүрүткелдир, күрүнениң техниктиг хыналдазын организациялар болгаш, эрттирер болгаш транспорт херекселдерин ажыглап турар үеде оларның техниктиг байдалын хайгаараар адырга өске-даа бүрүн эргелери боттандырып турар үеде транспорт херекселдериниң ээлериниң хамааты харысалгалын камгалары хүлээлгезиниң күөскелдин хайгаараар;

5.18. Албаның бүрүткелден машиналарын ажыглап турар үеде корум-чорум үрээш-киннерин тодарадыр болгаш чайладырынче угланган профилактиктиг хемчеглерни сонуургалдыг күөскечи эрге-чагырга хыналда болгаш хайгаарал федералдыг органнары болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органы, Тыва Республиканың күрүне органнары болгаш күрүне албан черлери-биле кады чорудар;

5.19. авариялар болгаш айыыл-халаптарын истетгезинге доктааттыг чорум эзугаар хайгааралда машиналар болгаш көдээ ажил-агый техниказының ажыгалы-биле холбашкан болушкунун бооп болгу дег техниктиг чылдаганаарын тодарадыр сорулгалыг киржир;

5.20. транспорт херекселдерини күрүне бүрүткелди база транспорт херекселдеринге документтерин өскерттир болгаш бээр, бүрүткел демдектерин тыпсыры-биле холбашкан өске-даа юридиктиг ужу-уткалыг кылдынырлар дээш күрүне каайлызын Россия Федерациязының хоойлу-дүрүмнеринге дүүштүр тыртар;

5.21. күрүне каайлызы тыртар даңзыже кирбээн кылдынырлар дээш Тыва Республиканың Чазаның доктааткан хемчээлдеринге федералдыг хоойлу-дүрүмнү доктаатканы таварылгаларда чылдыны кылыр;

5.22. федералдыг хоойлу-дүрүм эзугаар административтиг корум-чорум үрээш-киннерин дугайында херектерин чорудар;

5.23. Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнери эзугаар Албаның ажил-чорудулгазының үезинде чыглы берген архив документтерин комплекциялаар, шыгжаар, учеттаар болгаш ажыглаар ажилды чорудар;

5.24. Тыва Республиканың республика бюджетинде Албаны хандыраар болгаш аңа дааскан бүрүн эргелери боттандырырынга көрдүнген акша-хөрөгүнүн башкарыкчызы болгаш алыкчызы хүлээлгелери күөскедир;

5.25. бодунуң харылаар адырынга Россия

Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнери эзугаар, оларны күөседир-биле актыларны үндүрер;

5.26. доктааттыг чорум эзугаар башкарар, организациялар болгаш медээ-айтылга документтерин үндүрер болгаш Албаның чамдык ажилдарының күөскелдин чорумчур методиктиг документтерин ажылдап кылыр;

5.27. бодунуң харысалгазының кызыгаарына күрүне чамдык тургузуу турар медээлерни камгалаар;

5.28. хамаатыларның хүлээп алышынын чорудар, Россия Федерациязының хоойлу-дүрүмнү көрдүнген хуусаада хамаатыларның аас-биле болгаш бижимел делегтерин чогуур үе-шаанда болгаш долузу-биле сайгарып көөр, ол эзугаар шийтирлерни хүлээп алыр болгаш харызын чорудар;

5.29. Албаның мобилизастыг белеткел хандыраар болгаш эргелелинде албан черлериниң мобилизастыг белеткелиниң талазы-биле ажил-чорудулгазын хыналдага алыр болгаш башкарар;

5.30. Албаның ажилдакчыларының профессионал белеткелин, оларның эде белеткелин, билиг бедидерин база стажировказын организациялар;

5.31. ажил-чорудулгазының доктааттыг кызыгаарына өске-даа бүрүн эргелери ындыг бүрүн эргелер ол үеде күштүг болуп турар хоойлу-дүрүмчө көрдүнген болза, боттандырыр;

6. Ажил-чорудулгазының доктааттыг кызыгаарына бүрүн эргелери боттандырыры-биле Албан:

6.1. хыналда болгаш хайгаарал боттандыраар айтырылгарга хамаарышкан чугула херек истетгелер, экспертизалар, анализтер болгаш үнелелдер база эртем шинчилелдерин организациялар;

6.2. Албаның харысалгазына хамаарыштыг айтырылгарны шийтирлээринге чугула херек медээлерни негээр болгаш алыр;

6.3. Албаның харысалгазына хамаарыштыг айтырылгарга хамаарышкан тайылбырларны юридиктиг болгаш физиктиг төлөөлгө бээр;

6.4. ажил-чорудулгазының доктааттыг кызыгаарына хамаарыштыг айтырылгарны сайгарары-биле доктааттыг чорум эзугаар эртем болгаш өске-даа албан черлерин, эртемденер болгаш специалисттерни кириштирер;

6.5. Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнү көрдүнген кызыгаарлар, кичээндир болгаш профилактиктиг шынарлыг хемчеглерин Ажил-чорудулгазының доктааттыг кызыгаарында негелделерни юридиктиг болгаш физиктиг төлөөлгө хажыдарын болдурбазы-биле база айтыттыг хажыдышкынарның уржуктарын чайладыры-биле ажыглаар;

6.6. дүүштүрүлгө, чөвүлөл болгаш эксперт органнары (эвилелдер, комиссиялар, бөлүктөр, коллегиялар) тургузар, эргелиг.

7. Албаның, күрүнениң инженер-инспекторларына:

7.1. ажилчы шинзылгалын болгаш хыналда эрттирериниң дугайында айтышкыны көргүскен соонда хайгааралда турар машиналар болгаш дериг-херекселдер ажыгалтынып турар албан черлери болгаш объектилериниң өңчү хамаарылгазының бүгү хевирлеринге Албаның харысалгазына хамаарыштыг айтырылгарга хамаарышкан хыналдаларны шалтып чокка чорудар, кижилерин амы-тыны болгаш кадыкшылының айыыл чок чорукунче, өңчү-хөрөгүн кадагалаарынче, долгандыр бойдусту камгалаарынче угланган айтышкынарны болгаш негелделерни хоойлу эзугаар кылыр;

7.2. албан черлериниң удурткучуларының чөпшээрели-биле күрүне хайгааралын чорудар, машина болгаш дериг-херекселдериниң техниктиг байдалын үнелээр база Албаның өске-даа хүлээлгелерин боттандыраары-биле холбашкан ажилга специалисттерни хаара тудар;

7.3. техниктиг байдалы долгандыр бойдус камгалалының азы айыыл чок чоруктуң негелделеринге дүүшпес хайгааралда турар боду маңнаар машиналар болгаш техниканың өске-даа хевирлериниң ажыгалтынарын чорудар;

7.4. Албаның харысалгазына хамаарыштыг айтырылгарга хажыдышкынарны чайладыр дугайында албан күөседир бижимел айтышкынарны (доктаалдар, сагындырыллар) юридиктиг төлөөлгө, албан-дужал эдикчилеринге болгаш физиктиг төлөөлгө бээр;

7.5. административтиг корум-чорум үрээш-киннериниң дугайында протоколдарны тургузар, доктааттыг чорум эзугаар бодунуң харысалгазының кызыгаарына административтиг кеземчелерни оонаар;

7.6. Албаның харысалгазынче кирип турар, чогуур шийтир хүлээп алыр эргелиг органнары (албан черлериниң) шийтири негеттинип турар айтырылгарга хамаарыштыр албан сайгарып көөр уурлуг сагындырылларны чорудар;

7.7. албан черлери болгаш албан-дужал эдикчилеринден хайгааралда турар машиналар болгаш дериг-херекселдериниң ажыгалтынарын дүрүмнерин болгаш чорумнарын сагып турарының дугайында медээлерни, а транспорт херекселдериниң ээлериниң хамааты харысалгазын албан камгалары уурлуг хайгааралда турар транспорт херекселдеринге хамаарыштыр албан камгалалдыг керээлерин, албан камгалалдыг талазы-биле статистиктиг болгаш өске-даа медээлерни доктааттыг чорум эзугаар негээр болгаш алыр;

7.8. хыналда үезинде фото-болгаш видео-тыртырылганы, аудио-биждилгени болгаш барымдалар бадыткаарының өске-даа хоойлу

эзугаар чөпшээрэн аргаларын ажыглаар, эргени бээр.

III. Ажил-чорудулганы организациялары

8. Албаны ол-ла үеде Тыва Республиканың күртеххайгааралының күрүнениң кол инженер-инспектору болуп чоруур Албаның удурткучуу баштаар.

Албаның удурткучуу албан-дужалга күртеххайгааралдың үстүнде турар органының чөпшээрели-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазы томуйлаар болгаш албан-дужалындан хостаар.

Албаның удурткучуу Тыва Республиканың Күртеххайгааралына оонааттыг бүрүн эргелери болгаш ажил-чорудулганың доктааттыг кызыгаарына күрүне политиказын боттандыраары дээш хуузуна харысалганы чүктөп чоруур.

Албаның удурткучуу Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыдының Албаның удурткучуунуң таныштырганы-биле албан-дужалга томуйлаар болгаш албан-дужалындан хостаары бир оралакчылыг болур.

Тыва Республиканың Күртеххайгааралының удурткучуунуң оралакчызы албан-дужалының азы-биле Тыва Республиканың күртеххайгааралының күрүнениң кол инженер-инспекторунуң оралакчызы болуп чоруур.

Албаның удурткучуу түр үеде чок болуп турар таварылгада бүрүн эргелерин боттандырылганы ооң оралакчызына дагзыр.

Албаның удурткучуунуң оралакчыларының санын Тыва Республиканың Чаза доктаадыр.

9. Албаның удурткучуу:

9.1. бодунуң оралакчызының хүлээлгелерин тодардыр;

9.2. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыдына:

9.2.1. Албан дугайында Дүрүмнүң төлөвилелин;

9.2.2. Албаның аппаратының ажилдакчыларының эң ындыкы саны болгаш шалың телевизириниң фондузунуң дугайында саналдарны;

9.2.3. Албаның удурткучуунуң оралакчызын албан-дужалга томуйлаар болгаш албан-дужалдан хостаар дугайында саналды;

9.2.4. Албаның ажил-чорудулгазының чыл планы болгаш көргүзүлгелерин база оларның күөскелдин дугайында отчетту;

9.2.5. Албаның ажил-чорудулгазының саңхөө хандырылганын кезээге хамаарыштыр Тыва Республиканың республика бюджетиниң төлөвилелин хевирлээринге саналдарны, кирир.

9.3. Албаның структурлуг кезектериниң дугайында дүрүмнерин бадылаар;

9.4. доктааттыг чорум эзугаар Албаның ажилдакчыларын албан-дужалга томуйлаар болгаш албан-дужалдан хостаар;

9.5. Россия Федерациязының, Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албаның дугайында хоойлу-дүрүмнеринге дүүштүр Албаның аппаратының ажилдакчыларына хамаарыштыр күрүнениң хамааты албанын эрттирери-биле холбашкан айтырылгарны шийтирлээр;

9.6. Албаның аппаратының доктааттыг ажил ажил төлөвилериниң фондузун болгаш ажилдакчылар санының кызыгаарына дүүштүр штат расписаниезин, Тыва Республиканың республика бюджетинде көрдүнген чогуур хуусаада доктааттыг акшаландырышкының кызыгаарына Албаның аппаратының хандырылганынче чарыгалдарның сметазын доктаадыр;

9.7. Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнеринге үндөзилеп база оларны күөседир-биле Албаның харылаар айтырылгарына хамаарышкан дужаалдар үндүрер;

9.8. Тыва Республиканың Күртеххайгааралына быжылган саң-хөө аймаа база өңчү-хөрөгүн башкарар;

9.9. күштүг болуп турар хоойлу-дүрүмчө көрдүнген өске-даа бүрүн эргелери боттандыраар.

10. Албан юридиктиг төлээ болуп чоруур, Россия Федерациязының Күрүне сүлдө демдээ сиилбээн болгаш бодунуң ат-сывын бижээн таңмалыг, доктааттыг хевирге кылдыгган өске-даа таңмалар, шампылар болгаш бланкылар база Россия Федерациязының хоойлу-дүрүмнеринге дүүштүр айткан агар саннарлыг, ооң ишинде бюджеттен дашкаар агар саныг болур.

11. Албаның тургузуучу муниципалдыг районнар болгаш хоорай округтарының боду маңнаар машиналар болгаш техниканың өске-даа хевирлериниң техниктиг байдалын хайгаараар күрүне инспекциялары (моон ыңай – кожуунуң күртеххайгаарал инспекциялары) кирип турар.

12. Кожуунуң күртеххайгаарал инспекцияларының даргалары ол-ла үеде чогуур муниципалдыг районнар болгаш хоорай округтарының күрүнениң кол инженер-инспекторлары болуп чоруур.

Кожуунда (хоорайда) хайгаарал хүлээлгезин чаңгыс төлээ күөседир уурлуг болза, ук хүлээлгелерни күрүнениң кол инженер-инспекторунга дагзыр.

13. Кожуунуң күртеххайгаарал инспекциялары Тыва Республиканың республика бюджетинде Албаның хандырылганын көрдүнген сан-хөөнүн кызыгаарында көрдүнген чарыгалдар сметазын эзугаар автоматтык, хайгааралдың техниктиг чепсек-херекселдери болгаш дериг-херекселдери-биле хандырынар.

Кожуунуң күртеххайгаарал инспекциялары бодунуң адын бижээн бланкыларын ажыглаар, күртеххайгаарал эмблемазын бижээн таңмаларлыг болгаш шампыларлыг болур.

14. Албаның күрүнениң кол инженер-инспекторларына чаңгыс аай үлгер-хевириниң шинзылгаларын тыпсыр.

15. Албанның күрүнениң кол инженер-инспекторлары Россия Федерациязының хоойлу-дурумнеринге дүүштүр формалыг хеп, хөрек демдээ болгаш ылгавыр демдектер эдилээр эргини ажылгаар.

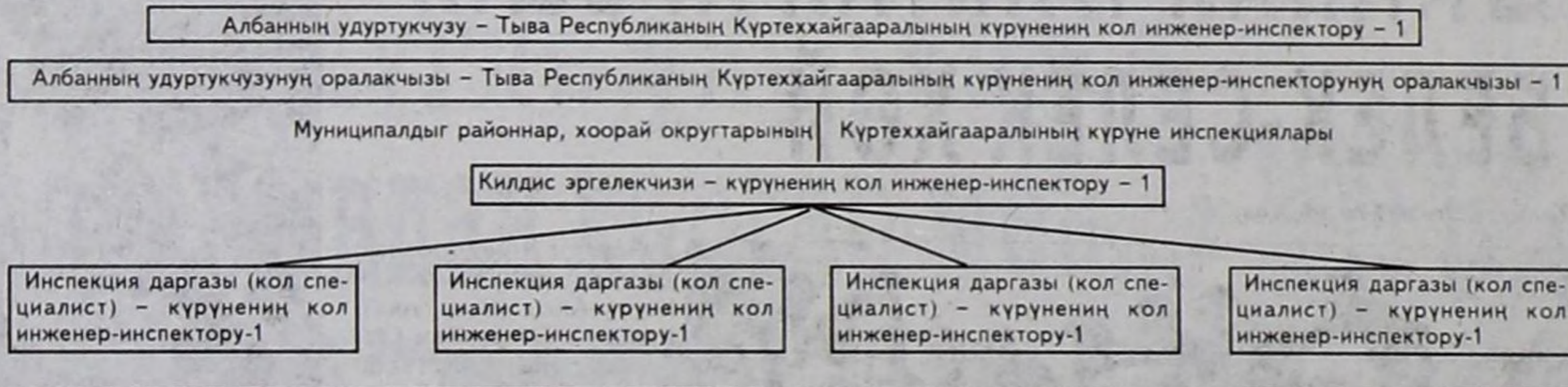
Албанның күрүнениң кол инженер-инспекторлары Россия Федерациязының хоойлу-дурумнеринге дүүштүр формалыг хеп, хөрек демдээ болгаш ылгавыр демдектер-биле хандырылганын Тыва Республиканың республика бюджетинде оларның хандырылганын көрдүнген саң-хөөнүң кызыгаарына боттандыраар.

16. Албанның хандырылганын көрдүнген чарыгдалдарның саң-хөө хандырылганын Тыва Республиканың республика бюджетинде ээлчеглиг саң-хөө чылында көрдүнген акша-хөреңгиниң кызыгаарына боттандыраар.

17. Албанның эде организасташкынын болгаш дүжүрерин күштүг болуп турар хоойлу-дурумге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шитпир-биле боттандыраар.

18. Албанның турар чери – Тыва Республика, Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың август 9-та № 792 доктаалы-биле бадылаан Боду маңнаар машиналар болгаш техниканың өске-даа хевирлериниң байдалының техниктиг хайгааралын чорудар Тыва Республиканың Албанының ТУРГУЗУУ Удуртулга аппараты

Социал күш-ажылчы хамаарылгаларны өйлеп-таарыштыларының талазы-биле республиканың үш талалыг комиссиязының дугайында
2007 чылдың август 20 № 822 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзиниң 35-ки чүүлүнге, Тыва Республиканың УХ-1 2005 чылдың ноябрь 2-де хүлээп алганы «Тыва Республикага социал кады ажылдажылга дугайында» №1419 Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. Мында капсырган Социал күш-ажылчы хамаарылгаларны өйлеп-таарыштыларының талазы-биле республиканың үш талалыг комиссиязының дугайында Дүрүмү болгаш ооң составын бадылаар.

2. Социал күш-ажылчы хамаарылгаларны өйлеп-таарыштыларының талазы-биле республиканың үш талалыг комиссиязының координатору кылдыр Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.С. Иргитти томуйлаар.

3. Социал күш-ажылчы хамаарылгаларны өйлеп-таарыштыларының талазы-биле республиканың үш талалыг комиссиязының ажыл-чорудулгазының организасташкынын ханды-

рылганын Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы боттандыраар.
4. Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың апрель 16-да хүлээп алганы «Социал күш-ажылчы хамаарылгаларны өйлеп-таарыштыларының талазы-биле Тываның республиканың үш талалыг комиссиязының координаторунун дугайында» №467; 2005 чылдың апрель 21-де хүлээп алганы «Социал күш-ажылчы хамаарылгаларны өйлеп-таарыштыларының талазы-биле Тываның республиканың үш талалыг комиссиязының составын бадылаарының дугайында» №484 доктаалдарын күш чок деп санаар.

5. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарынга парлаар.

6. Бо доктаалдын күсөлдезиниң контролон Тыва Республиканың Чазаның аппаратының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлде эргелекчизи дагызыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың август 20-де хүлээп алганы №822 доктаалы-биле бадылаттынган

Социал күш-ажылчы хамаарылгаларны өйлеп-таарыштыларының талазы-биле республиканың үш талалыг комиссиязының дугайында Д У Р У М

I. Ниити чүүлдер

1. Социал күш-ажылчы хамаарылгаларны өйлеп-таарыштыларының талазы-биле республиканың үш талалыг комиссиязы (моон ыңай – Комиссия дээн) Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинге, Тыва Республиканың 2005 чылдың ноябрь 20-де УХ-1 «Тыва Республикада социал кады ажылдажылга дугайында» №1491 Хоойлузунга дүүштүр тыывылган үргүлчү ажылдап турар орган болур.

2. Комиссия профэвилелдер организацияларының каттыжышкынынның, республиканың ажыл берикчилериниң каттыжышкынынның, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органының (Тыва Республиканың Чазаның) төлээлеринден тургустунар болур, олар комиссияның чогуур талаларын (моон ыңай – Талалар дээн) тургузар.

3. Комиссия бодунуң ажылынга Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлу-дурумгазын, өске-даа нормативтиг хоойлу-дурум актыларын удуртулга кылыр.

II. Комиссияның кол сорулгалары болгаш кылып чорудар ажылдары

4. Комиссияның кол сорулгалары болза:

4.1. социал күш-ажылчы хамаарылгаларны өйлеп-таарыштыларын хандыраар;

4.2. Талаларның социал-экономиктик соңуургалдарын дугуруштурар.

5. Комиссияның кол кылып чорудар ажылдары болза:

5.1. коллективтиг чугаалажышкынын чорудар, «Тыва Республиканың профэвилелдер Федерациязының» девискээр каттыжышкынынның, Тыва Республиканың ажылга хаара тутар каттыжышкынынның база Тыва Республиканың Чазаның аразында үш талалыг дугуржулганы белеткээр болгаш кылыр;

5.2. Тыва Республиканың девискээринге социал күш-ажылчы хамаарылгаларны керээ эзугаар өйлеп-таарыштыларынга дузалаар;

5.3. социал күш-ажылчы хамаарылгаларның, күш-ажылчы хамаарылгаларның, чоннуң ажылга хаара тутунганының, ажылдын күштүң миграциязының, социал хандырылганың байдалын экинжидеринче угланган республиканың тускай сорулгалыг программаларының адырынга хамаарышкан Тыва Республиканың хоойлуларының болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг хоойлу-дурум актыларының төлөвилелдерин ажылдап кылыры-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле консультацияларны чорудар;

5.4. социал политиканың кол-кол угланышкынынның талазы-биле Талаларның туруштарын дугуруштурар;

5.5. Талаларның эгелээни-биле дугуржулганы кылып турда тыптып келген айтырыгларны көөр;

5.6. социал кады ажылдажылга дуржулганын непередир, күш-ажылчын хамаарылгаларны өйлеп-таарыштыларының талазы-биле адырларның (адырлар аразының), девискээр-

нин база өске-даа комиссияларын Комиссияның ажыл-чорудулгазының дугайында дыңнадыр.

III. Комиссияның эргелери

6. Кылып чорудар уjurлуг ажылдары күүседирде комиссия мындыг эргелерлиг:

6.1. социал күш-ажылчы хамаарылгалар керээде тургустунган чурум эзугаар хүлээп алдыңан нормативтиг-хоойлу-дурум актыларын дугайында Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органына күсөлдүр берээр;

6.2. күш-ажыл, ажылга хаара тутар, күш-ажыл миграциязының, социал хандырылга адырында социал-экономиктик политиканың база хоойлу-дурум ажыл-агыйының айтырыгларын ажылдап кылырын болгаш ону боттандырырын шитпирлээрде, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы-биле консультацияларны чорудар;

6.3. өңчүздөн база кымга чагыртып турардан хамаанчокка Тыва Республикада турар будурулгелерге, албан черлеринче болгаш организацияларже республиканың үш талалыг дугуржулганынга хамаарышкан ажылдың байдалдары база эргежок чугула медээлер-биле таныштырырга, комиссияның кежигүннерин база эксперттерни чорудар;

6.4. коллективтиг керээлерни база девискээр дугуржулгаларын чарарына практиктик болгаш методиктиг дузаны кадар;

6.5. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органынын, профэвилелдерниң, ажыл берикчилериниң, оларның каттыжышкынынның өөренип көөрү албан болур уjurлуг, комиссияның харыылаар айтырыгларының талазы-биле шитпирлерни хүлээп алыр;

6.6. республиканың үш талалыг дугуржулганын негелделерин күүседириниң контролон боттандыраар;

6.7. коллективтиг керээни, дугуржулганы чарар база өскерттир талазы-биле чугаалажышкынарга киржиринден ойталап турар болгаш винда көрдүнген хүлээлгелерин күүсетпейн турар тус-тус кижилерге харыысалга онаар дугайында саналдарны кириер;

6.8. Тыва Республиканың социал күш-ажылчы хамаарылгаларының адырында кады ажылдажылга системасында хүлээп ал турар дугуржулгаларны, коллективтиг керээлерни чарар база боттандыраар талазы-биле тыптып келген нарын айтырыгларны таарыштыр шитпирлээринге дуза кадар;

6.9. социал күш-ажыл болгаш ооң-биле холбашкан экономикага хамаарылгалар айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органынын хүлээп ал турары хоойлулар, өске-даа нормативтиг хоойлу-дурум актыларының төлөвилелдерин күсөлдөй чугаалажыр.

IV. Комиссияның ажылын организастаары болгаш ооң чуруму

7. Комиссия ажыл-чорудулгазын хуралында бадылаан планы-биле болгаш соңгаарладып болбас уjurлуг тыптып келген айтырыгларны оперативтиг албан көөрүн барымдаалап тургаш чорудар.

8. Комиссияның хуралдарын кварталда чангыстан эвээш эвес катап эрттирер. Хурал бүрүзүнге, Талаларның аңаа көөрү-биле кириген айтырыгларын аңгыда, Талаларның мындыг медээлерин топтап көөр:

- Талаларның үш талалыг дугуржулгаже кириген хүлээлгелерин күүседип турарының дугайында;

- социал кады ажылдажылганың байдалының дугайында.

9. Талаларның кады ажыл-чорудулганы оперативтиг болурунга, соңгаарладып болбас уjurлуг айтырыгларны топтап көөрүнге, дүүштүрүлге чөвүлелин тургузар, ооң составына Комиссияның координатору, Талаларның координатору база Комиссияның секретары база кирер. Дүүштүрүлге чөвүлелиниң хуралдарын Комиссияның хуралдарының аразында эрттирер.

10. Комиссияның ажыл-чорудулгазын организастаарын база хандыраарын Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга дагызыр.

11. Комиссияның база дүүштүрүлге чөвүлелиниң чорудар ажылдарының белеткелин болгаш эрттирерин, ооң хүлээп алган шитпирлерин күүседириниң контролон, чагаалажышкынын болгаш хөргөзүлгөн Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы боттандыраар.

12. Талалар бүрүзүнүн даңгыда кириген составында Комиссияның ийинин үжүндөн эвээш эвес кежигүннери барда, комиссияның хуралдары база аңаа хүлээп алган шитпирлерни бүрүн эргелиг болур.

13. Эргежок чугула аларганда, Комиссия чамдык айтырыглар талазы-биле дугурушкан шитпирлер хүлээп алыры-биле, ажылчын бөлүктөрнү тургузар.

14. Комиссияның материал-техниктиг хандырылганын тургустунган чурум эзугаар Тыва Республиканың бюджетиниң акша-хөреңгизи-биле боттандыраар.

V. Комиссияның координатору

15. Комиссияның координаторун Тыва Республиканың Чазана томуйлаар. Комиссияның координатору комиссия кежигүнү бооп болбас.

16. Комиссияның координатору болза:

16.1. Комиссияның ажыл-чорудулгазын организастаар, ооң хуралдарында даргалаар;

16.2. Ажылчын бөлүктөрнүн составын бадыткаар;

16.3. Талаларның туруштарын дугуруштурарына дуза кадар;

16.4. Комиссияның протоколдарына, ооң ажылының планнарына болгаш хүлээп алган шитпирлеринге ат салыр;

16.5. Социал күш-ажылчы хамаарылгаларны өйлеп-таарыштыларының коллективтиг керээ чарышкынын, социал күш-ажыл хамаарылгаларын өйлеп-таарыштыр талазы-биле адырларын (адырлар аразынын), девискээрниң болгаш өске-даа комиссияларның ажыл-чорудулгазын организастаарын хөгжүдериниң талазы-биле Комиссияның сүмелерин ажылдап кылырын барымдаалааш, социал күш-ажылчы хамаарылгаларны өйлеп-таарыштырып турар амгы үеде чарып турар болгаш чарып алган дугуржулгалар база коллективтиг керээлер дугайында медээлерни Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органынын негээр;

16.6. Комиссия кежигүннери болбайн турар профэвилелдер каттыжышкынынның, ажыл берикчилериниң каттыжышкынынның болгаш күрүнениң эрге-чагырга органынын төлээлерин, база ол ышкыш эртемденнерни болгаш специалистерни, эргежок чугула аларган өске организацияларның төлээлерин Комиссияның ажылынга киржири-биле чалаар;

16.7. Комиссияның кежигүннерин профэвилелдер каттыжышкынынның, ажыл берикчилериниң каттыжышкынынның-биле болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы-биле дугуржулга эзугаар,

оларның каттыжышкынынның эрттирп турары социал күш-ажылчы хамаарылгаларны өйлеп-таарыштыры-биле холбашкан айтырыгларны көөрүп турар хуралдарына киржири-биле чорудар;

16.8. Комиссияның хуралдарының аразында үеде Талаларның координаторлары-биле оперативтиг шитпирлер хүлээп алыр айтырыглар талазы-биле сүмелерни бодунун баш билип харыылаар айтырыгларының хемчээли-биле чорудар;

16.9. Тыва Республиканың Чазаның Даргазын, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органынын Комиссияның ажыл-чорудулгазының дугайында медээлээр;

16.10. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының база Тыва Республиканың Чазаның социал күш-ажылчы хамаарылгалар адырында хүлээп ап турар хемчеглериниң дугайында Комиссияны медээлээр.

VI. Талаларның координаторлары

17. Комиссияның координатору Талаларның ажыл-чорудулгазынче киржип болбас болгаш бадылаас.

18. Талалар бүрүзүнүн ажыл-чорудулгазын Таланың координатору организастаар.

19. Профэвилелдер каттыжышкынынның база ажыл берикчилериниң каттыжышкынынның төлээлер турар Талакчыларның координаторлары айыттынган Талалар-биле соңгуттулар.

20. Тыва Республиканың Чазан төлээлер турар Таланың координаторун Тыва Республиканың Чазана томуйлаар.

21. Талалар бүрүзүнүн координатору талаларның даалгазы-биле Комиссияның координаторунга Комиссияның ажылының планынын төлөвилелдериниң талазы-биле, ооң хуралдарының хүн айтырынын талазы-биле, ажылчын бөлүктөрдө Талаларның төлээлекчилериниң тускай составынын талазы-биле саналдарны кириер, Комиссияны Талаларның тускай составының өскерилгениниң дугайында медээлээр, Таланың төлээлекчилериниң хуралдарын, оларның Комиссияга көөрү-биле көрдүнген айтырыглар талазы-биле туруштарын тодардып алырын барымдаалааш, организастаар.

22. Тала бүрүзүнүн координатору таланың даалгазы-биле Комиссияның координаторунга Комиссияның ээлчег чок хуралын эрттир дугайында саналды кириер эргелиг. Бо таварылгада Комиссияның координатору айыттынган санал-онал кирген хүндөн эгелеп ийи неделя дургузунда комиссияның хуралын чыыр уjurлуг.
23. Талалар бүрүзүнүн координатору Комиссия кежигүннери болбайн турар профэвилелдер каттыжышкынынның, ажыл берикчилериниң каттыжышкынынның болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органынын төлээлекчилерин, база ол ышкыш эртемденнерни болгаш специалистерни, өске организацияларның төлээлерин Комиссияның ажылынга киржири-биле эргежок чугула аларганда чалаар.

VII. Комиссияның кежигүннери

24. Профэвилелдерниң каттыжышкынынның болгаш ажыл берикчилериниң каттыжышкынынның Комиссияда төлээлерин бадылаарын болгаш солуурун айыттынган каттыжышкынынның чогуур шитпирлери-биле чорудар, Тыва Республиканың Чазаның төлээлерин бадылаарын болгаш солуурун Тыва Республиканың Чазаның айтышкыны-биле чорудар.

25. Комиссия кежигүннери мындыг эргелерлиг:

- Комиссияның даалгазы эзугаар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы-биле, ажыл берикчилериниң каттыжышкынынның-биле, профэвилелдер каттыжышкынынның-биле сүмележир болгаш салдырган айтырыгларын алыс утказының аайы-биле харыыларны Россия Федерациязының хоойлу-жудулгазы-биле тургустунган хуусааларда алыр эргелиг;

- чогуур нормативтиг, медээ болгаш тайылбыр материалдар-биле таныжар эргелиг.

26. Комиссия кежигүнү болза:
- ону Комиссияже чоруткан Таланың даалгазы-биле дедир кыйгырып болур;
- хууда билдиришкынге үндөзилээш, эргелерин бодундан чайладып болур.

ШАҢНАЛ-МАКТАЛ АРБЫН, БЕЛЕК-СЕЛЕК ХӨЙ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Каа-Хем кожуунун чагырга даргазы А.А.Салчак, Төлээлекчилер хуралының даргазы М.М.Аңчы, кожуунун Даа ламазы Түптен Лунриг.

Орус, тыва дылдарга чарлакчылар: Константин Скоромин (кожуунун кол архитектору), Сайлаш Байыр-оол (урулгар садын хөгжүм удуртукчузу) төрөөн кожуунун алган-мактаан шүлктөрү байырымныг байдалга номчуп күүсеткеш, келген аалчыларга изиг байыры чедирди. Баштайгы байыр чедиришкенин сөстөрүн Каа-Хем кожуунун православ хураанын улуг башкызынга болгаш кожуунун Даа ламазы Түптен Лунригке берген. Дараазында байырлалдың туктарын (РФ-тиң, ТР-ниң болгаш кожуунун) көдүрери-биле кожуунун чагырга даргазы А.А.Салчак биле кожуунун Төлээлекчилер хуралының даргазы М.М.Аңчыны чалады. Олар Россияның болгаш Тываның Ыдык ырыларының аялгасы-биле туктарны көдүрүп үндүрерге, чон туруп кээп, езулалды кылды. Байырлалды аядары-биле сөстү кожуунун чагырга даргазы Андрей Александрович Салчакка берген.

Ол кожуунун 75 чылдаанын байырлары-биле чыгып келген чонга болгаш аалчыларга орус дил кырынга өөрүп четтиргенин илереткеш, кожуунун бойдус-байлак талазы-биле кайгамчык чаражын чугаалап тура, август айда Каа-Хемниң эгезин алган бажынга кээп чораан хүндүлүг аалчылар Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путинниң болгаш Монаконун хааны Альбер II-ниң чугаалаан сөстөрүн улуг чоргаарал-биле чыылганарга дыңнаткан. Оон аңгыда кожуунун эрткен төөгүзүн феодалдыг тургузуг үезинден эгелээш, бо хүннерге чедир күш-ажылдың болгаш дайының хоочуннарны бирден бир чок дөгөрезин адал тургаш, чагырга даргазы тодаргайы-биле чугаалаан. Бирги чартык чылдың түнелдери-биле Каа-Хем кожуун республикада мурнуку одуругда кожууннарның аразында чоруп турарын база 2005 чылга денээрге, аш-чем барааннарының продукциязы ийи катап өзүп, акшаже шилчедерге 50 млн. рубль четкенин, көдээ ажил-агыйның бүдүргөн продукциязының акшазы 224 млн. рубль болганын онзалап айткан. Чамдык төөгүлүг болушкуннарны база ол оюп эртпээ. Чижээлээрге, 1932 чылда улгаттырган Ха-Хем кожуундан үш чаа административтиг эргелелдери тургускан, оон иштинде Знаменка суурга Ха-Хемни база тургускан. Ынчангаш кожуунун үндезилетинип тургустунган санаашкынын ТАР-ның Сайыттар

Чөвүлелиниң 1932 чылдың июнь 16-да хүлээп алганы доктаал езугаар (протокол №62) ол чылдан эгелеп санап турарын айткан. А 1945 чылда Каа-Хем кожуун кылдыр эде адаан. Кожуунун девискээри 25,7 муң дөрбелчин километр, оон девискээринин 89 хуузу аргарыг шыпкан. Чурттакчы чону 13 муң ажыг, 20 ажыг янзы-бүрү националдыг чон эп-найралдыг чурттап чоруур. 1930-40 чылдарда кожуун эрге-чагыргазын дараазында эштер уштап-баштаан: Серен, Лопсан, Никифор Карпович Иванов болгаш ескелер-даа. 1947-1952 чылдарда Каа-Хем чурттуг «Кызыл Тук» болгаш «Хүндүлелдин Демдээ» орденнер-биле шаңнаткан Петр Артемьевич Дежнев даргалаан. Боттарының дугайында чырык сактышкыны дараазында эштер арттырган: Климентий Саин-оолович Очур-оол, Шулуун-Байыр Хайдыпович Серээдар, Черкал-оол

Кундустуг (Федоровка), Дерзиг-Аксы (Даниловка), Копту-Аксы (Бояровка), Ильинка, Бүрен-Хем (Зубовка), Бүрен-Аксы (Усть-Бүрен), Сизим, Суг-Бажы, Бүрен-Бай-Хаак, Сарыг-Септиң (Знаменка) төлээлери эрткен соонда, кожуунун албан организациялары эртип турда, шуут төнмес. Сумуларның төлээлери эртип бар чорда, чарлакчылар суурларның төөгүзүн чонга чарлап дыңнадып турду. Суур бүрүзүнүн төөгүзү бир янзы, онзагай. Ат-алдарлыг кижилерин, суурнуң чедишкенин, амгы үеде сайзыралын төдүзүн чарлакчылар тодазы-биле дыңнаткан. Парадка албан черлеринин, организацияларның белеткенгени черле багай эвес. Ылаңгыя Сарыг-Септиң ийи дугаар школазының урулгары дыка хөй чадаг-тергелерлиг эрткени-биле онзаланды.

Парад соонда сөстү, хүндүлүг аалчы, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.С.Иргитке берген. Ол Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оолдун байыр чедиришкенин чонга номчаан. Ында каа-хемчилерниң бо байырлалды эки күш-ажылчы чедишкенин уткуп турары-биле байыр чедиргеш, чонунда болуп турар бүгү-ле эки талаа өскерилгелерни санааш, «...көдээниң амыдыралын хөгжүдөр дээш алдынып турар хемчеглерниң чүгле эгези-дир» дээрзин айткан. Оон аңгыда каа-хемчилер салгал дамчаан тараажылар болгаш малчынар, арга-ыяш белеткекчилери

Кожуунун культура ажилдакчыларының концерти.

Александрович Удумбара, Саган-оол Кызыл-оолович Долгар. Бөгүн кожуунда 17 суур, 110 бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар, 250 ажыг сайгарлыкчылар бар. Кожуунун амгы үеде чедишкенин тодаргайы-биле чугаалааш, Каа-Хем кожуунун чагырга даргазы А.А.Салчак чыылганнарга база катап байырлал-биле байыр чедирип, чагай күзүшкенин кылгаш, байырлалды аятыткан деп чарлаан. Байырлал үжөн ийи бичи кыстарның кадактар туткан танцызы-биле эгеледи. Оларның ортузу-биле ийи кыс, бирээзи орус чаңыл езугаар хлеб, дус туткан, ескези тыва чаңыл-биле кадакта изиг шайын туткан келгеш, хүндүлүг аалчыларга ужур-чаңыл езугаар сунган. Чарлакчы парадтың аятытканын чарлаптарга, белен турган сумуларның төлээлери даргаларына баштадыкпаш, чон мурну-биле долгандыр кылаштылар.

болгаш аңчылар, алдын казыкчылары болгаш оруктар тудугулары дээрзин онзалаан. Түннелинде эки түннелдери чүгле мөөңөп каттыштырган дембүлели күш эккээр дээрзин айткан.

Шолбан Советович Чазак Даргазының Чарлыктарын номчааш, дараазында эштерге хүндүлүг аттарны тывыскаан: «Тыва Республиканың өөредилгениң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Сарыг-Септиң №1 школазында немец дыл башкызы Раиса Романовна Хорунжина, Лидия Афанасьевна Григорьева; «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Суг-Бажы сумузуунун чагырга даргазы Лариса Болай-ооловна Чамды-

В.Г.Вальковтуң байыр чедиришкени.

лайга; ТР-ниң Чазак Даргазының Хүндүлел бижиктери-биле Валентина Маадыр-ооловна Орустукту, Галина Агбан-ооловна Кууларны, Татьяна Григорьевна Кузнецованы, Тамара Васильевна Блинованы, Вера Григорьевна Сулимананы шаңнаан. УАЗ-452 автомашинаның дүлгүүрүн Ш.С. Иргит кожуун эмнелгезинге улаштыр Ильинка эмнелгезинче дамчыдып бээр-биле тывыскаан.

Сөстү Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының даргазының оралакчызы Н.С.Германова алгаш, байыр чедиришкенин номчааш, Улуг Хуралдың Хүндүлел бижиктери-биле адырлар аайы-биле ажил-агыйга чедишкенин болган дыка хөй каа-хемчилерни шаңнааш, белектерни тывыскаан. Улаштыр Улуг Хуралдың Хоойлу-

Суг-Бажы суурнуң дужунда чаа суурган.

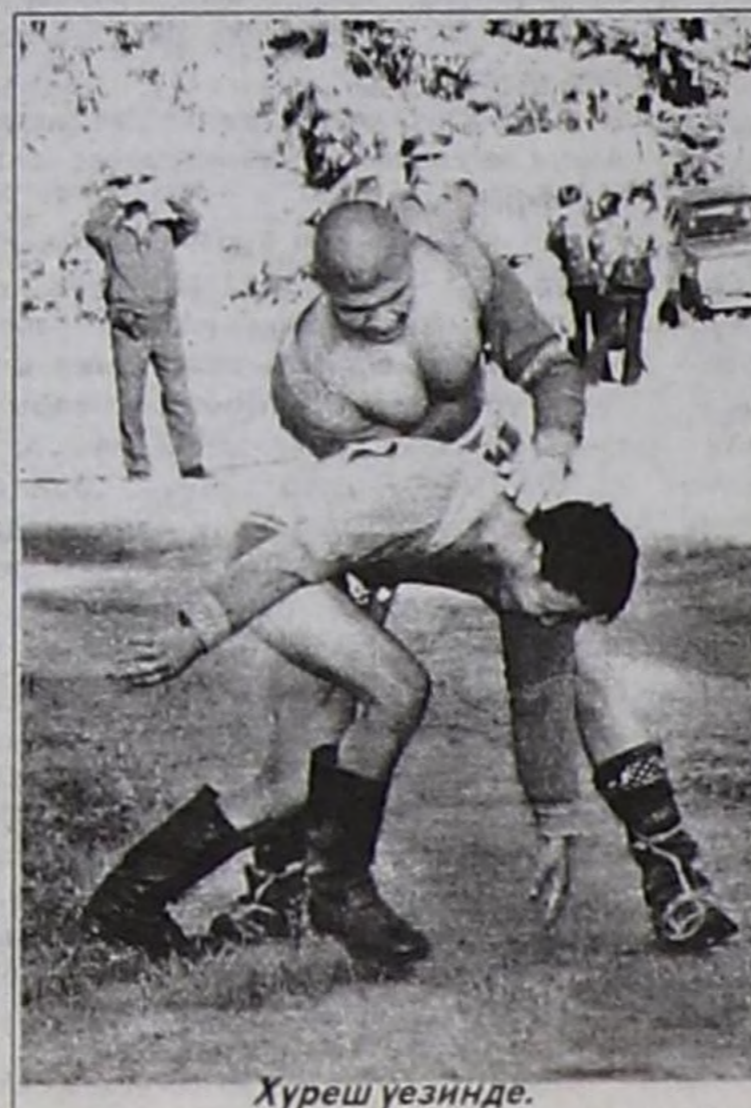
жудулга палатазының даргазының оралакчызы В.Г.Вальков сөс алгаш, база-ла байыр чедиргеш, Хоойлужудулга палатазының Хүндүлел бижиктерин ажилчынарга тыпсып, белектерни чамдык организацияларга сөннээ. Ниитизи-биле сөс ап, байыр чедиришкенин кылып, белек-селзэн дыкала хөй ямыларның сайыттары, оларның оралакчылары, албан-организацияларның, ведомстволарның төлээлери каа-хемчилерге тывыскаан. Шаңналдар арбын, белек-селек хөй болган. Албан черлери, организациялар колдуунда боттарыга хамаарылгалыг салбырларының ажилдакчыларын шаңнап-мактап, белек-селзэн тыпсыр боор чорду.

Түннелинде Каа-Хем кожуунун чагырга даргазы Андрей Александрович Каа-Хем кожуунун өөредилге килдинге ВАЗ-2104 автомашинаның, Урулгарның болгаш элээдилерниң спорт школазынга УАЗ автомашинаның дүлгүүрлерин тывыскаш, кожуунун чагырга мурнундан Хүндүлел бижиктер-биле хоочуннарны болгаш мурнакчыларны шаңнаан.

Каа-Хем кожуунун 75 чылдаанын байырлаан хемчеглер кожуунун культура ажилдакчыларының болгаш суурлардан келген бот-тивыгыр артистерниң солун концерти, спортчу маргылдаалар болгаш кежээ'20 шакта Культура одаанга дыштанылга кежээзи-биле доозулган. Спортчу маргылдаалардан чүгле чадаг чарыштын тилекчилерин көөр аргалыг болдувус. Урулгардан 1-ги черни билдингир спортчу Ия Донгак, ийигизин база-ла бо чылгы Наадым чемпиону Роза Сотпа чаалап алган. Оолдардан бирги черни Улуг-Хемден Михаил Монгуш, ийигизин Кызылдан Айдың Иргит ээлзэн.

Хүреш маргылдаазында шыраак спортчулардан Айдемир Монгуш, Начын Кунгаа, Эрес Кара-Сал, Ким Седен-оол болгаш өскелер-даа бар чорду. Та кымның хүнү кирип, шүгдү ыйнаан, бис даргавыс далажы бергени-биле чоруптувус.

Каң-оол САТ.

Хүреш үезинде.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Даарта – Бүгү-делегейниң дыңнаары багай улустуң хүнү

«Мен чүгле улуг кижии апаарындан коргар мен...» ЧҮГЕ?

«Дүлейлер чурту» деп кинода Дина Корзуннуң маадырының: «Ам акша чыып алгаш, ыракта дүлей улустар чуртунче чоруптар мен, ында кым-даа улус базынмас, кижии бүрүзү аас-кежиктиг чурттап турар» — дээн сөстери сагымдан ыравас. Ол чүү дээш кызып ажилдаар ужурлуг мен деп билип чораан, бодунуң шаа-биле сорулгалыг бичии-даа болза, аас-кежии бар деп санаар мен. Кажан эртенги хүн дүн-биле дөмей, бо хүнде чүгле пенсияң бар, эртенги хүн чүнү хайырлаары билдинмес турда, чурттаары берге-ле...

Республиканың дыңнавар уруглар школазында өөредилге хуваалдазын көрүп тур мен. Ында класстан дашкаар амыдыралга херек күш-ажыл кичээли безин эртип турар. Ханаларда чуруктарда өөреникчилерниң чедишкиннери: чиик атлетика, хостуг хүреш, теннис, шидыраага болгаш «Звездочки» деп бот-тывынгыр ансамбльдин концерттери.

Школаның доозукчуларының сөөлгү чылдарда кирип алган черлерин көрүп таныштым: олар дооскаш, колдуу Кызылда ПУ-11-же, оон Бийск, Новосибирск, Липецк, Санкт-Петербург, Павловск дээш, Россияның янзы-бүрү хоорайларында тускай өөредилге черлеринче кирген бооп турар. Оон?

Тывада дыңнавар ниитилелиниң бажыңыга даргазы-биле ужуражыр дээш, 2 хүн кылаштап келдим. Ниитилелде каш кижии бактап турарыл, кажы ажилдап турарыл, кандыг-кандыг чедишкиннер барыл дээш, чүнү сонургавас дээр!

Анай-кара чажындан авазының эргелеткен сөзүн дыңнаваан, каш төлүнүң авай, ачай дээнин дыңнаваас бо кээргенчиг салымныг улустуң ажил-амыдыралын чырыдык-сааш, кудумчуда ажилдап оор оолдарга чеде бердим. Олар Чечек-оол Дүвендейниң удуртулгазы-биле ажилдап турар, чылыг ажилдаар чери Башняда идик мастерскаясы, аңаа чеже кижии сыңмарлажыр боор, ыңчангаш кудумчуда ажилдап оорлары бо. Маңаа

Чурукта дүүнү Россия чемпиону Эртине Оюн (ортузунда) Адыгжи Монгуш болгаш Сергей Сат-биле ажилдаар черинде.

театрда идик септеп эки ажилдап турарлар. Каш борбак ажилдап турарларны салаа басып айтып кааптылар. А артканнары? Артканнары ажил тыппайн, чөгели төнгөш, арага-дарыже сундугуп, тоянчы амыдыралче дүлнү берген. Оларның аразында А. Хертекти, С.Салчакты деткээн болза, дыка салым-чаянын улус турганын эштери хомулдап чоруур. Оларны кым деткиир ужурлуг? Ада-иези, чоок кижилери... Бир

рындан коргар мен диди. Сонуургааш, чүге деп айтырымга, ажил чок, харын-даа аштап болур, чаагай чөмни чүгле школага хейнү чир, өзүккээримге, пенсиям чараш хеп садып кедеринге четпес дээрге, харлыгып кагдым. Карактарында көлген чаштарны соксадыр дээш, ажилдай-ла бергей сен деп сергек кылдыр чугааладым. Дүлей кижии ажил тывары берге дептерге, ам-на карактарым чаштары чаржып батты. Бичии уругдан караам чажын чажырып, ескээр кылаштай бердим. Ол эштери-биле ойнап чыдып кагды. Бо школа республикада дүлей улустуң эргезин камгалап турар чаңгыс-ла албан дээр болза, маргылдаа чок.

Мында уруглар салым-чаянын долузубиле ажыдып шыдап турар. Анаа школага деңнээрге, каш борбак өөреникчилерлиг болгаш доозукчуларлыг хирезинде, Россия, республика чергелиг чемпионнарының саны-биле олар республиканың кайы-даа школазын ажып кааптар. Республикада сурагыл спортчу, башкы В.П.Баклыковту чугааланыр уруглар биле дүлей уругларның кайызы-биле ажилдаксаар-дыр силер дээримге: «Дүлей уруглар-биле. Оларның биле ажилдаары берге, чамдык мергежилдерни тайылгырлап шыдавас сен, чүгле айтып бээр. Чаңгыс катап эки айтып бээр бол-

за, мындыг уругларның сактып алыры чугааланыр уруглардан оранчок эки» — деп харыялады.

Шыдаар кижии черле кандыг-даа байдалда бодун көргүзе бээр. Чечек-оол Дүвендей чугааланыр турган болза, та кандыг кижии болур турду ыйнаан?! Ол хей дүлей оолдарны ажил-биле хандырып, өг-бүлезинде база үлегерлиг кижии. Өнүң ишти база бо школаның доозукчузу Орланмаа Доржу. Чечек-оол стол теннисинге Россияга 7 дакпыр, хостуг хүрешке 2004 чылда Россия чемпиондынга, республика чергелиг мячилик хоккей, бут бөмбүү маргылдааларына чемпионнап турган. Ам сентябрь 28-те Москва хоорайга эртер дзю-до маргылдаазынга Артыш Доржу ону белеткеп турар. Ийи оолдуг. Угбазының бажыңында чурттап турарлар.

Республиканың дүлей уруглар школазы уругларны улаштыр өөредир дээш улуг ажилды чорудуп турар. Школаның социал башкызы Марта Кертик-ооловна дыңнавар ниитилелинге 25 чыл ажилдаан. Ам бо школада. Чоокку чылдарда школаның доозукчулары Тывага херек мергежил чедип алзын дээш, школаның администрациязы-биле ажилдап турарын ол демдегледи. Шынап-ла, хоорайлар саны немешкен, мергежилдер

санаар мен» — дидир. Бо школада оон ыңай доозукчулардан Чигден Монгуш, Александра Иргит үрүениң иштинде кызымаккай ажилдап чоруурлар, коллектив оларны Шура угбай, Чигден угбай деп адаар, ол хире чоок көөр.

Республикада эвээш эвес саныг дыңнавар улустуң эрге-ажыын чүгле бо школа күүседир ужурлуг болганы хомуданчыг. Караа четпестер ниитилелинге деннээрге, бо ниитилел ажилдавайн турар деп болур. Бо база олар ышкаш, боттары эмчи эртип шыдавас, эмчи хамаанчок төрэннери-биле дылдажыры берге улустуң ниитилели мынчаар ажилдаарга болур бе?

Чаңгыс борбак кижии ажилдап турар, ол четтикпес, ниитилел кижигүннери акша дужаавайн турар деп, Ольга Бараан дыңнавар ниитилелиниң даргазы Роза Б-ниң дугайында чугаалады.

Даргавыс орта черле ажилдавас, харын-даа кеземче херээнге каразыттырып турар, ыңчангаш бүзүрөвөс бис деп кудумчуга таварышканымы дыңнавар улус чугаалады. Ындыг болза солуур үе келген эвес чүве бе?! Кым ажилдап болурул? Маңаа өскениң салымчолу дээш кайнаар-даа болза кылаштап, дүлей улус-биле эгин кожа өөренип өскөн, байдалды эки билир кижии херек деп бодаар мен.

Республиканың дыңнавар уруглар школазында ээлчеглиг кичээл.

Школаның бөгүнгү чоргааралы — Россия чемпионнары: Артыш-оол Ак, Чедер-оол Ооржак, Буян Бопан-оол, Алим Ооржак, Мерген Суурлай, Аидың Донгак.

ажылдаарга, чайын изиг, кыжын соок — кадыкшылга дыка берге. Ам канчаар кыры шимчээрге, хырын тодар дээр-ле болгай, кызып шыдажып ажилдап-ла турар. Оон ыңай дыңнавар улустан Александр Бараанның, Валерий Чернышевтин идик даараар черлери бар. Айгер Ховалыг таакпы аймаа садар четкилиг. Сайгарлыкчылап турар улус чүгле бо. Радик Сержи озал-ондак албанында, Шолбан Ховалыг

эвес олар база ажил чок болза? Дыңнавар ниитилели. Бо хамык чидиг айтырылгар: үрелген салымчол, чединмес амыдырал, бир дугаарында, ол ниитилелдин шиитпирлээр айтыры-дыр!

Дүлей уруглар школазынга бичии уруглар аразында кортук сен деп бот-боттарын кыжыржып ойнап турда, бир уругга чеде бергеш, а сен кортук эвес сен бе дээримге, мен чүгле улуг кижии апа-

янзы-бүрү: тускай школага социал педагогика, чазаныкчылар, дизайнер, кондитер дээш, янзы-бүрү. Школада бо школаның доозукчузу Регина Санааның ажилдап турарына дыка өөрдүм. Ол тускай школага ажилдаар социал башкы деп мергежилдиг. Бөлгүм удуртукчузу. Республика чемпиону чораан болгаш, күш-культура кичээлдерин база эрттире бээр билдим. Ол школаның төөгүзүнде бир дугаар доозукчузу башкы болганына башкылары, ылаңгыя К.Д. Канзай-оолду: «Мээң амыдыралым, салым-чолум, еске кады төрөөн дүлей акы-угбаларымга бодаарга, чедишкенин болганына ооң кириген үлүү улуг деп

Күш-ажыл болгаш социал политика ямызы дүлейлерниң бо берге айтырыын канчаар көрүп тур ирги?

Даарта, сентябрь 26-да, бүгү-делегейде дыңнавар улустуң хүнү. Бистин республиканың дүлейлери бо байырлал дугайында билбес болду. Ол хамаанчок Тыва иштинде чүү болуп турарын билбес бис. Декабрьда Инвалидтер хүнү чаңгыс байырлалымыс ол деп бодап чордувус, Тыва телевидение биске тускай халып турар медээ бербейн турар, дүмбей кара тамыда ышкаш чурттап турар улус-тур бис дээн уткалыг кылдыр имнедилер.

Айлаң ДАРЖАА. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Спорт

ШИЛИЛГЕ МАРГЫЛДААГА КИРЖИР

Суд приставтарының Федералдыг албанының Тыва Республикада Эргелелиниң ажилдакчылары Е.Р.Наксыл-оол, Э.Э.Сарылар, Д.В.Монгуш, С.Б.Ооржак, Б.Ю.Хертек, О.К.Кара-Сал, М.В.Монгуш, К.В.Кенден, М.К.Монгуш

октябрьда Анапа хоорайга болуп эртер Россияның СПФА-ның спартакиадазынга киржир Сибирь федералдыг округтуң чыынды командазынче кирер эрге дээш сентябрь 24-тен 30-ге чедир Красноярск хоорайга болуп эртер

шилилге маргылдаага киржири-биле айттаныпкан.

Чазын Москва облазының Одиново хоорайына Россияның Суд приставтарының 45 командазының аразына болуп эртен комплекстиг единоборство мар-

гылдаазынга СПФА-ның ТР-де Эргелелиниң командазы ийги черни алган болгаш Сибирь Федералдыг округтуң чыынды командазынче дорт кирген. Шилилге маргылдаа соонда, олар улаштыр Анапаже ужуптар.

Тываның кол суд приставы ажилдакчыларын спортче хандыкшыдып, оларның күш-дамыр

сайзыралынче улуг кичээнгейни салып чоруур, боду база хоочун спортчу Александр Дарыевич Сарылар Сибирь федералдыг округтуң чыынды командазын удуртуру-биле чалаткан.

Алдыңай СААЯ, СПФА-ның ТР-де Эргелелиниң башкарыкчы специалист-эксперти.

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунунуң көдээ суур Ишкин сумузунуң Уставынче өскерилгелерни болгаш немелделерни кирирериниң дугайында
Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунунуң көдээ суур Ишкин сумузунуң
Төлээлекчилер Хуралының ШИИТПИРИ
2007 чылдың август 8 № 12 Ишкин суур

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунунуң көдээ суур Ишкин сумузунуң 2007 чылдың август 8-те №12 Уставын федералдыг хоойлужудулгага дүүштүрер сорулга-биле Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунунуң көдээ суур Ишкин сумузунуң Төлээлекчилер хуралының шийтирилээни болза:

1) Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунунуң көдээ суур Ишкин сумузунуң Уставынче дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 6-гы чүүлдүн 20-ги пунктузун дараазында эдилге-биле бижир: «суурнуң кол планнарын, черни ажыглаарының база аңаа тудуглар тударының дүрүмнерин, девискээрни планнаарының талазы-биле суурнуң кол планнарына үндөзилээш, белеткеп кылган документацияны доктаадып тургузар, тудуг кылыр чөпшээрелдерни, суурнуң девискээринде турар капиталдыг тудугнуң объектилериниң тудугларын, катап тургузарының ажылдарын, капиталдыг септелгезин боттандырганда, объектилерни ажыгдалга кирирериниң чөпшээрелдерин бээр, суурларның тудугларын төлөвилээриниң тус чер нормативтерин доктаадып тургузар, суурнуң кызыгаарында чыдар черлерни курлавырлаар болгаш муниципалитеттин херегелдеринге чер участоктарын, ооң иштинде садын алышкыны-биле, хавыраар, суурнуң черлерин ажыглаарын контролдаар».

2) 22-ги чүүлде:
а) 5-ки пунктуу дараазында эдилге-биле бижир: «Соңгуттурган депутаттарның санындан 50 хуудан эвээш кижилер хуралдарга олурар болза, Төлээлекчилер хуралының ол хуралы бүрүн эргелиг эвес болур. Төлээлекчилер хуралы хуралдарын үш айда бирээден эвээш эвес катап эрттирер».

б) 5.1. деп пунктуу немээр: «Чаа соңгуттурган Төлээлекчилер хуралы баштайгы хуралын Ишкин сумузунуң уставында доктааттынган хуусаада, ол болза Төлээлекчилер хуралының бүрүн эргелиг составын соңгаан хүнден эгелеп 30 хонуктан орайтпапайн, эрттирер».

в) 5.2. деп пунктуу немээр: «Бир эвес Ишкин сумузунуң Төлээлекчилер хуралының соңгуттурган бүрүн эргелиг составы үш айның дургузунда боттарының бүрүн эргелиг хуралын эрттирбээн деп чогуур суд тодараткан болза, Тыва Республиканың дээди эрге-дужалдыг кижизи (Тыва Республиканың күрүнэ эрге-чагыргазының дээди күүсекчи органының удуртукчузу) ол фактыны тодараткан судтуң шийтири куштуг апарган хүнден эгелеп, үш ай дургузунда Тыва Республиканың күрүнэ эрге-чагыргазының Хоойлужудулга (Төлээлекчилер) органынче Ишкин сумузунуң Төлээлекчилер хуралын тарадыр дугайында Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелин кириер».

Сөөлгү үеде эмнер өртээ өскен. Багай холуксаалыг эмнер база келгилээр дижер. Улусчу кара эмнерни ажыглаарын байдал албадал келген деп болур. Тывага кара эмнерни дыка үр үе иштинде хоруп турган. Амгы үеңч эмчилери улусчу эмнерни сүмелээр апарган. Орус дылда эм оъттар, улусчу эмнээшкин дугайында номнар-ла хөй, харын-даа тускай доктаамал үнүп турар солуннар, сеткүүлдер безин бар. Бистиң тыва эртемденнер ол дугайында дыка эвээшти бижээн. Орус дыл кырында бижээн чүүлдерни бо кижилер билеп шыдавайн баардыр, чүге дээрге билдинмес сөстөрлиг, кижилер дыңнап көрбээн үнүштерни чижек кылдыр кирирген боор.

Мен мумие дугайында кысказы-биле бижип көрейин. Академик Ожеговтун словарында ол сөстү даг чугу, даг үзү дээн. Тывалар ону күске мыаа дижер. Ол шынга арай дүүшпес. Мен мумиен үр чылдарда сонурган, белеткеп, хаялардан дилеп чораан мен. Какпак хаяның адаандан кара өңүг чук дамдылап бадып келген турар, ол черже дамдылаарга, күскелер чылгап чири, орта тургаш ол мыяаның кырынче сидиктээр, ол мыяаның иштинче сиңип кирбес, чүгле даштын дозулап каан ышкаш болур, сидиктин

Мумие

суу бусталып каарга, мыяаның даштынга мумие артып каар. Ону сугга суп каарга, эстичели кедергей, күске мыяан кончуг белени-биле шүүрөп кааптар. Ынчангаш хая чугундан болгаш күскениң сидинден тывылган бүдүмелди мумие дээр. Хая чугу оон арай өске, күске сидии-биле холушпаан арыг болур, өңү кун кызылдыр болур. Оон чүдөксинген херээ чок, ону хайындырып тургаш үндүрүп алыр, үр чылдарда чыткаш, бедик шынарлыг эм болуп хуула берген бүдүмел-дир. Мумиену хөйну ижер болза, хан басыышкынын бадырыптар, бир ижерде бир улуг омашка кызыл-тас үренини хирени эзилдиргеш, ижер. Чай чок кижилер болза, эртен аш ижинге ижип ап болур. Ижин-баар оюлган (язва) аарыгларынга онза дузалаар. Ол дөрген ажыг аарыгларга ажыктыг: балыгларга, өрттенген черлерге, дүрген дээштиг, ак ээди дашкаарлаарынга күштүг, сыныкты дүрген тудуштурар, чүстер, шыңганнар аарыгларынга дузалаар, баш аарыын чидирер, эт изин бадырыптар, сөөк ирээнинге, кеш оюлганаанда, эмиг бежи дегдиргенде, сыңыйга, хоралыг насекомнар ызырганда, радику-

литке, оргакмаан чөдүлгө, астмага, он ийи каыт шөйүндүнүң гастринге, колитке, баар аарыынга, кулак иринчээнде, сөөк туберкулезунга, гайморитке, карак аарыынга, херээженнер аарыгларынга база ажыглаар. Мумиену сугга эзилдирип каарга, өске бүдүмелдер дег урелип, чыдый бербес.

Мен бо чүүлү бижирде анаала чүгле бодумнуң билим-биле кызыгаарланмаан мен. Элээн хөй улусчу эмнекчилерниң арга-сүмези улуг дузалыг болган. Бистиң кожуунда янзы-бүрү ойт-сигенбиле эмнерни кылып, чонга, өөрникчилерге суртаалдап турар ийи кончуг шыырак эштерни билер мен. Ол эштерге боттарының эртем солуннарга бижирин саналдаар-дыр мен. Эмнер бүдүрер биче бүдүрүлгеден Тывага чүге ажыдып болбас деп? Кезек үеде кылбыш-биле эм кылып садып турганын сактып ор мен. Оларның ол эмнери ижин аарыынга кончуг тааржыр чораан. Аптекаларга биомиици деп эм үнместей бээрге, Мөңгүн-Тайганың малчыннары кылбышты арылдыра бердилер. Ол эмнерни ооң соонда көрбестедивис.

Адыг ХЕРТЕК,
пенсионер.

Мугур-Аксы суур.

3) 24-кү чүүлдүн 7-ти пунктузунда «педагогтук, эртем болгаш өске-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан» деп сөстөрни «башкы, эртем болгаш өске-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан. Ынчаарга бир эвес Россия Федерациязының делегей дугуржулгазы-биле азы Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле өске чүүл көрдүмнээ болза, башкы, эртем болгаш өске-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулганы чүгле өске чурттарның күрүнелеринин, делегей база даштыкы организацияларның, даштыкы хамаатыларның болгаш хамааты эргези чок кижилерниң акша-төгериин-биле акшаландырып болбас» деп сөстер-биле солуур.

4) 26-гы чүүлдүн 8-ки пунктузунда «педагогтук, эртем болгаш өске-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан» деп сөстөрни «башкы, эртем болгаш өске-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан. Ынчаарга бир эвес Россия Федерациязының делегей дугуржулгазы-биле азы Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле өске чүүл көрдүмнээ болза, чагырга даргазы эргелел органнарының, азырал база хайгаарал чөвүлелдеринин, өске-даа даштыкы сайгарлыкчы эвес Чазакка хамаарышпас организацияларның база Россия Федерациязының девискээринде ажылдап турар оларның тургузуг кезектеринин составынче кирер эргези чок.» деп сөстер-биле солуур.

5) 38-ки чүүлдүн 2-ги пунктузун дараазында эдилге-биле бижир: «Тус чер бот-башкарылганының органнары суурнуң чарыгдал хүлээлгелеринин даңзыын Россия Федерациязының Бюджет кодекзиниң негелделеринге дүүштүр Ишкин сумузунуң чагыргазының доктаатканын чурум езугаар чорудар».

2. Бо шийтир күрүнөге бүрүткеткен соонда база Ишкин сумузунуң девискээринге албан езузу-биле чонга чарлаан соонда күштүг болур.

3. Федералдыг хоойлужудулга езугаар Сүт-Хөл кожуунунуң көдээ суур Ишкин сумузунуң Уставынче өскерилгелер болгаш немелделерни Сибирь Федералдыг округ талазы-биле Россия Федерациязының Юстиция яамызының эргелигиниң Тыва Республикада килдизинче күрүнөге бүрүткедири-биле кириер.

Ишкин сумузунуң баштыгы Д.Н.Ооржак.

Театр сезонунуң 72-ги байырлыг ажыдышкыны

Программада:

Сентябрь 29-га:

В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының артистериниң Тыва Республиканың 64 шилиндек эң шыырак мөгелери-биле

«КӨКТҮГДӨ – ХҮРЭШ,

КӨЖЕГЕДЕ – ТЕАТР»

деп театржыткан оюн-көргүзүү.

Эгелээри 12.00 шакта.

Болур чери: «Хүреш» стадиону.

Өртээ: бичии улуска 50 рубль; улуг улуска 70 рубль.

Вячеслав Борисов «Уш хаван оолдары». Уругларга ши.

Эгелээри 12.00 шакта.

Билет өртээ 50 рубль.

Тыва Республиканың Културазының алдарлыг ажылдакчызы, Тываның комсомол шаңналының лауреады Владимир Ховалыгының графика-биле чураан ажылдарының делгелгези.

Болур чери: В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театры.

Эгелээри: 17.00 шакта.

Виктор Көк-оол «Хайыраан бот».

Шиини тыва профессионал артистерниң бирги башкызы, профессор Иван Исполнев 1944 чылда тургускан.

Катап тургускан режиссер— РФ-тиң болгаш ТР-ниң алдарлыг артизи Анзат Куулар.

Эгелээри: 18.00 шакта.

Өртээ: 100 рубль.

Сентябрь 30-де

Виктор Көк-оол «Хайыраан бот» («Кара биле Седип»). Тоолчургу чугаа.

Режиссеру РФ-тиң алдарлыг артизи, ТР-ниң улустуң артизи Алексей Ооржак.

Тургузукчу чурукчузу: РФ-тиң база ТР-ниң алдарлыг чурукчузу Валерий Шульга.

Эгелээри: 17.00 шакта.

Өртээ 100 рубль.

Хамаатыларның эргелери камгалалда

БАЗА КАТАП ӨРЕЛЕР ДУГАЙЫНДА

Таңды кожуунуң эрге-хоойлу камгалаар органнарының удуртукчуларының хуралыга хамаатыларның күш-ажыл эргелерин камгалаар адырынга прокурор хайгааралының байдалының дугайында чугаа болган.

Прокуратураның хамаатыларның күш-ажылы дээш шалың алыр конститусчу эргелерин сагыырынче угланган ажылының ачызында Таңды кожуунда чүгле ийи организация ажылчынарынга шалыңны чогуур үезинде төлөп бербейн турарын хуралга демдеглээн. Аңаа «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлгө ажыл-агыйы биле Бай-Хаактың «Водоканал» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгези хамааржыр.

Муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгө майдан сентябрьга чедир 75 муң шалың өрезин кудулатканын тодарадыры чугула болуп турар. Амгы үеде 19 муң 400 рубльди төлээри арткан. Дуржулга-бүдүрүлгө ажыл-агыйының төлээр ужурлуг шалың

өрези 803 муң рубль чедир чыгыл берген. Сөөлгү дөрт айда шалың өрези 47 муң рубльге өскен. Көдээ ишчилерге шалың төлөп бербейн турарын хынап көөр болгаш ооң чылдагаанын тодарадыр шийтирн хуралга хулээп алган. Ооң түңнели-биле «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлгө ажыл-агыйының удуртукчуларын административтиг харысалгага онаар дугайында айтырыгны тургузар.

Шалыңны чогуур үезинде төлөп бербейн турарының факт-барымдаларын кожуунуң прокуратуразы ай санында хынаарын шийтирилээн. Хынаан материалдарны өөренип көргөн соонда, ийи айдан хөй үеде шалың төлөвээн удуртукчуларын административтиг азы кеземче херээнге онаар дугайында айтырыгны тургузар. Кожуунуң прокуратуразы Таңдының бүгү бүдүрүлгелери болгаш организациялары шалыңны чогуур хуусаазында төлээрин чедип алыр дээш ажылды чорудар.

Амир МОНГУШ,
Таңды кожуунуң прокурору.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутады Роза Доржуевна Дегеге ооң дунмазы

Мерген Доржуевич
ХОВАЛЫГНЫҢ

айыыл-халапка таварышкы мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail:shyn@tuvu.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы—2-19-87, тел: факс(394-22) 2-17-94, бухгалтерия—2-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге—2-03-88, чагаа—2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр—2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8676. Чагыр 118.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчылдыг болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.